

*Та й що ж то за народ, коли за свою
користь не дбає і очевидній
небезпеці не запобігає? Такий народ
неключимістю своєю подобиться,
воістину, нетямущим тваринам,
од усіх народів зневажаним.*

Іван МАЗЕПА

Володимир СЕРГІЙЧУК

КОГО ЗРАДИВ ГЕТЬМАН МАЗЕПА

Відповідальний за випуск
Микола ЛЯШЕНКО

Іван Мазепа (1644—1709) — всевладний гетьман Лівобережної України (1687—1708), найбагатша людина Російської імперії — закінчив своє життя в обозі шведського короля Карла XII, разом з яким після поразки останнього в Полтавській битві утік до Туреччини.

Волею історичної долі Мазепа опинився у фокусі тогочасного міжнародного життя. У політичних відносинах і війнах Росії із Швецією, Польщею, Туреччиною, Кримом він був однією з найактивніших дійових осіб.

Хто ж він був насправді — Іван Степанович Мазепа? Здібний адміністратор, воєначальник, дипломат чи політичний авантюрист, що прагнув досягти своїх егоїстичних цілей?

ISBN 5—7707—2140—5

© Видавець
МП «Фотовідеосервіс»
1991

Ще за життя здобув він на рідній землі славу. Але й за життя судилося йому знести на своїх плечах такий тягар трагедії, що й звалив його проклятою з церковних амвонів, на чужому березі, де й уклав у домовину. Його постать привертала увагу Вольтера, Джорджа Байрона, Віктора Гюго, Горація Венета, Буланже, Юлія Словацького, Ференца Ліста. Вони присвятили йому свої творчі захоплення, що вилилися в поетичні рядки, музичні твори, художні полотна. «Мазепа не мав королівського титулу, але він був рівний королеві щодо влади, — підкреслив Даніель Дефо, — і в усякому відношенні був рівний королеві щодо влади».

Безперечно, маємо замислитись і над тим, чому француз Роже Тіссеран свого часу заявив, що «найвидатнішою постаттю України є Мазепа».

Своєрідним ключем до розгадки цього феномена на можуть бути слова видатного просвітителя Вольтера: «Козаки поважали його за бистротро розуму. Ця повага, яка збільшувалася щоденно спонукала царя іменувати його князем України. Це була людина, незважаючи на похилий вік працююча і підприємлива...»

Відкривши одного дня Вольтерову «Історію Карла XII» та зосередивши свою творчу уяву на романтичних пригодах Мазепа, лорд Байрон обрамував його ім'я золотом і самоцвітами. Відтак сам Мазепа, осяяний промінням слави, стає символом свободи для всіх наступних поколінь, а ім'я його — глибоко шанованим. Так сказав відомий французький дипломат минулого століття академік Евген Мелькійор де Вогюс у своєму трактаті «Мазепа — легенда й історія». Ще тут і такі слова: «Мазепа сам персоніфікує всю велику країну, Україну, її історичний народ, козацький народ. О, так! Україна, край Мазепа, до козаки мчать степом, прив'язані на диких конях».

Іван Мартинов, французький громадянин російського походження, 1883 року, ознайомившись з «вірнопідданським» твором М. Костомарова, висловився так: «Мазепа, як і Богдан, мав дійсний намір повернути Україні самостійність, він обрав для реалізації свого плану найслучайніший час: Росія зазнавала невдачі у сутичках з

ворогом; Швеція триумфувала; Польща — опинилася на грані загибелі».

Такою змальовано постать Мазепа в історичних творах передових просвітителів, кращих представників суспільної думки різних країн у різні часи.

Трагічний образ українського гетьмана вабить багатьох поетів з не меншою силою, ніж поширені світовій літературі легендарні образи Прометея, Фауста, Донжуана...

Це — на Заході. А в рідній стороні? Гучні прокляття російського царату, що трутизною розповзлися у лоні української землі, посіявши невіру й відчуженість у серцях багатьох поколінь. Відкрийте будь-який підручник з історії України, енциклопедичний довідник — скрізь Мазепа постає зрадником, ворогом народних мас.

Цілком очевидно, що й у дореволюційний час, коли ім'я Мазепа було прокляте, російська історіографія доклала чимало зусиль, аби, збільшуючи Петра I, «великого во всех своих деяниях», нагородити новими негативними епітетами його противника. За словами Д. Бантиш-Каменського, Мазепа «с хитростію, осторожністю Виговського, соединяль в себе злобу, мстительность, любостяжаніе Брюховецкаго; превосходилъ Дорошенка в славолюбіи, всехъ в неблагодарности». Таку саму лінію гнув і Микола Костомаров: «Никакие уверения изменника; никакие живые обвинения, рассыпаемые им на московские власти, не переменили к нему народной антипатии. Народ инстинктивно видел, что его гянут в гибель, и не пошел туда... Как бы ни было ему тяжело под гнетом московских властей, но он по опыту знал, что гнет польских панов стал бы для него тяжелее».

Втім і в дореволюційний час знаходилися тверезі голови, котрі, як, скажімо, Пилип Уманець, намагалися об'єктивно оцінити постать гетьмана. У працях цього автора, як засвідчив у своєму виступі на засіданні історичного товариства Нестора-літописця 14 грудня 1897 року в Києві відомий історик І. Каманін, Мазепа вперше постає найблагороднішим, найрозумнішим і найвірнішим сином України, привабливою та чесною людиною в своєму особистому житті. На думку

Уманця, «зрада ж часів Мазепи (а не одного його), з її невдалим кінцем, була необхідна, що раз і назавжди покінчити з ілюзіями, протверезити масу й винести народне почуття Малорос на нову дорогу».

Чому ж так поляризуються думки навколо цього імені, яка тому причина? Найперше згадаймо, що напередодні того дня, коли до похідного табору російського царя Петра I принесли звістку про перехід Івана Мазепи на бік шведського короля Карла XII, український гетьман досяг значних висот у житті. Понад двадцять років він був першою особою на Україні, мав прихильність боку самодержця. Нагороди, привілеї, титули падали на нього чи не щороку: після здобуття Азова в 1696-му, коли відзначилися українські козаки, — дорогої хутра від царя, 1700-й — перший російський орден Андрія Первозванного, 1702-й — польський орден Білого орла, 1703-й — Крупицька волость у Сівському повіті, 1707-рік — титул князя Священної Римської імперії.

Петро I так довіряє йому, що спробу генерального судді Кочубея і полковника Іскри викрити таємні зв'язки Мазепи із шведами і поляками розцінює як наклеп і наказує катувати донащиків, аби перевірити їхню щирість. А коли час пекельних мук вони не витримують і роблять наговір на себе, цар видає їх на розправу Мазепи. Та ось до Петра I доходить приголомшлива новина: його улюбленець, котрий так сподобався йому ще під час їхньої першої зустрічі 1689 року з кількома тисячами українських козаків на чолі з миргородським, прилуцьким і лубенським полковниками та окремими представниками генеральної старшини перейшов на бік шведського короля Карла XII.

І дореволюційна українська історіографія, і сучасні дослідники на Заході, що репрезентують різні українські організації, вважають, що цей акт Мазепа здійснив з благородною метою, аби з допомогою шведських військ відстояти інтереси України, її свободу. Зокрема, такої думки дотримується професор Лондонського університету Р. М. Гаттон: «Мрією Мазепи було звільнити Україну з російського ярма». Пише про це й американський історик Роберт Массі. Прот

офіційна радянська історична наука залишається поки що на старих позиціях: Мазепа — зрадник українського народу, запроданець рідної землі.

Безумовно, Мазепа — постать неоднозначна. Зрадив Петрові I, і це, мабуть, ні в кого з істориків не викликає сумнівів. Проте сьогодні слід відійти від декларативних стереотипів, проаналізувати тогочасну політичну, економічну та міжнародну обстановку, вказати на причини, які штовхнули на цей крок не тільки самого гетьмана, а й генеральну старшину, окремих козацьких полковників.

На моє глибоке переконання, нині належить повернутися, зокрема, і до праці відомого радянського вченого М. Покровського «Російська історія в найстислішому нарисі». Висновок цього історика, певно, найповніше відображає всі складності того часу: на Україні Карл XII знайшов собі спільника в особі української козацької старшини, яка за час після возз'єднання встигла розчаруватися в московських царях, натомість міцно підкорила собі українське поспільство (селянство) й мала намір визискувати його самотійно.

Окрім Мазепи, в численних маєтностях якого на Україні налічувалося понад 100 тисяч феодально залежних селян, значні володіння були також у багатьох представників генеральної старшини, полковників. Звісно, вони відчували на собі, що російський абсолютизм, який дедалі більше поширювався на Україну, з часом обмежить права козацької верхівки і поставить її у таку залежність, що від тих куцих автономних прав, що залишилися за Україною після входження до складу Російської держави, не залишиться й сліду.

З огляду на це слід пояснити, — і це особливо важливо, — на яких умовах входила Україна «під високу государеву руку» російського царя Олексія Михайловича, якого сподівалися побачити її долю гетьман, старшина, козацтво і все поспільство, присягаючи в січні 1654 року на вірність Москві, і якою, до речі, побачив рідну землю Тарас Шевченко через два століття, кидаючи тяжкі звинувачення Богдану Хмельницькому за акт Переяславської Ради.

Основна ідея Переяславського договору, відповідно до якої козацькій старшині тоді «Україна уявлялася як самостійна держава, але в злуці з однією з сусідніх держав». Саме з допомогою московського війська Богдан Хмельницький сподівався здійснити давній свій задум, про який говорив ще лютому 1649 року у Переяславі польським комісарам: «Виб'ю з лядської неволі народ весь руський... За границю на войну не поїду, шаблі на турків і татар не поднесу. Досить нам на Україні і Подолу і Волині; тепер досить достатку в землі і князстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи».

Тобто йшлося про визволення з «лядської неволі» не тільки власне козацької України, але й усіх руських земель Речі Посполитої, залежних від духовної влади київського митрополита, зокрема й на території сучасної Білорусії. Однак саме тоді, коли білоруські селяни і міщани виявляли бажання бути під протекторатом козацької держави, про що свідчать відповідні письмові звернення до українського гетьмана, й починаються конфлікти з представниками царського уряду, котрі всіляко перешкождали такому здійсненню. На вимогу царя проводилося навіть спеціальне розслідування у справі козацьких полковників, котрі очолювали полки на білоруському театрі воєнних дій і запроваджували там військово-територіальний устрій на зразок Війська Запорозького та називали ті формування — білоруськими.

Загострення у відносинах виникають і під Пюбліном, коли російські воєначальники наказують полковникові Данилу Виговському приймати присягу від місцевого українського населення на вірність... царю Олексію Михайловичу. Проте найбільше невдоволення козацтво виявило 1656 року з приводу підписання Віленського миру між Росією і Польщею. Переговори, на яких вирішувалася доля України, відбувалися без участі її посольства, очолюваного Романом Гапоненком, — його просто туди не пустили. Цим самим російський цар порушив свою присягу. Саме через те на початку жовтня 1656 року в Чигирині, тодішній гетьманській

Отже, по суті, перед нами — документ, за яким обидві сторони беруть на себе відповідні зобов'язання, скріплені урочистими актами. Олексій Михайлович своїм царським словом «в насими государями грамотами укрєпити велели», а Військо Запорозьке — присягою своїх представників на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким.

Через це не можемо погодитися з твердженнями зарубіжного дослідника М. Гаврилова-Бояра про те, що угода з Москвою в 1654 році «була таким самим випадковим союзом, спрямованим проти Польщі, й укладена задля визволення України з-під Польщі». Тогочасним реаліям більше

столиці, відбулася загальна козацька раманові подати свої пропозиції на Віленський з'їзд. Війська Запорозького, яка палко обговорювала. Враховуючи це, Хмельницький поставив вимогу, наслідки роботи Віленської комісії. Посли, даби кордон з Польщею проходив «як за давніх повернулися з Вільно, припавши до ніг гетьманам князів руських». При цьому царському послу умиваючись слізьми, говорили: «Погибло тепер з'ясувалося, що «від початку кордон у Запорозьке Військо, помочи не маємо нізвідквеликих князів руських з польськими королями нема куди прихилити голову. Москва хочув по саму Віслу і угорський кордон».

віддати Україну назад ляхам — козацьких послі. Таку саму позицію козацька старшина об- не допустили до посольського табору, як псів істоювала й під час укладання українсько-швед- пускають до церкви». ського договору 1657 року. Зокрема, Іван Виговський заявив 18 січня 1657 року в Чигирині розповідь послів справила на Хмельницького шведському послові Велінгу, що козацька величезне враження, від розпачу він став «як бстаршина не збирається «вступати в ніякі трак- жевільний, як такий, що зійшов з ума...» Батьгати, доки королівська величність (Карл X — тодішнього генерального писаря Івана Виговського В. С.) не признає за нами право на всю Стару Ук- го клявся за достовірність і таких слів гетьманураїну або Роксолянію, де грецька віра була і мова «Діти, ви тим не журіться! Я знаю, що з тище існує — до Вісли. Аби вони могли затримати, зробити! Треба відступити від царя! Підемо тудищо своєю шаблею здобули і були б осміяні, коли куди нам вкаже Всевишній, — не тільки пб не вернули б собі при нинішній нагоді того, що християнського царя, але й під бусурманського було ними втрачено і несправедливо у них забра- Щоправда, такого з уст українського гетьманно».

уже більше ніхто ніколи не чув. Навпаки, він Звичайно, польська делегація у Вільно від- перебуваючи вже на смертному одрі, заявлямовилася приймати такі пропозиції, впевнившись російському послові Бутурліну: «Трактую певну тому, що відтепер російське посольство можна иже я и ин ништо живущий в Малой России епгнорувати, бо ж воєнні дії проти Речі Посполитої царского величества от высокие руки неотступныприпинилися. І тому почала вимагати повернення и просим вас, чтобы вы наше моление и просьбуУкраїни. Оскільки козацькі послі не тільки брали до царского величества донесли, абы его царскучасть в переговорах, а й не мали про їх хід ніякої величество, кто нас пред его царским величестінформації від російських представників, то вони вом удасть невинне, тому верити не велел». змушені були передавати до Чигирини лише ті

Однак напруга у відносинах з Росією все тчутки, що виникали навколо переговорів, окремі таки не спадала. Це пояснювалося передусім тимуривчасті свідчення, зокрема про вимогу Польщі що Олексій Михайлович, добившись визволеннящодо повернення України. Така інформація російських земель від шляхетського поневоленнясприймалася в Чигирині, природно, з глибоким з допомогою козацьких полків і зайнявши майжрозчаруванням: «Полковники о том учали быть в всю Білорусію і Литву, відмовився від подальшихвеликом сомнении, какими то мерами над ними воєнних дій. А вони мали б завершити повнучинилось».

вигнання польських загарбників з історичних ук Ці сумніви посилювалися не тільки відсутністю раїнських земель. Натомість Олексій Михайловичсвоєчасної інформації з російських джерел (з пішов на переговори з Польщею, сподіваючисьМоскви повідомили достовірні дані про Вілен- стати і королем Речі Посполитої. При цьому віський з'їзд лише в січні 1657 року), а й тим, що не зважав на попередження Богдана Хмелльпольська делегація перервала переговори, моти- ницького щодо віроломства шляхти, яка багатвуючи це необхідністю подати на розгляд сейму разів порушувала своє «чесне» слово.

До речі, влітку 1656 року до Чигирини прибу польська делегація перервала переговори, моти- царський посол Василь Кікін, аби порадити геть потребу у подальшому перемир'ї, шляхта затягу-

вала час, аж доки не збереться з силою і потреба миру не втратить актуальності. Глибше тут дивився Богдан Хмельницький, котрий застерігав Олексія Михайловича від безперспективного союзу з Річчю Посполитою: «Перед неправдами і хитрощами лядськими — що вони цього договору ніколи не додержать... Тому ще раз тебе, єдиного під сонцем православного царя, благасмо: не давай православного народу в наругу, яку облудно готовлять йому ляхи».

На початку 1657 року полковник П. Тетеря навіть заявив від імені Хмельницького в Москві: «Он гетман Виленской комиссии не принял и был о том сумнителен, не для того, чтоб покою не хотеть, а вести войну ... а для того, что поляки на съезде хотели делать оманую». І коли цар повідомив на Україну, що шляхта не дотрималася віленських умов і не скликала сейму для обрання його польським королем, то Богдан Хмельницький мав усі підстави дорікнути Олексію Михайловичу: «Ми вас, великого государя, в минулих листах повідомляли про ці лядські хитрощі, що вони цього договору ніколи не приведуть у здійснення, — це в. ц. величності нині вже самим ділом стало ясно».

Здавалося б, ці події мали змусити царський уряд серйозно проаналізувати ситуацію, що склалася як на Україні, так і навколо неї. Проте після смерті Богдана Хмельницького самодержавство вирішує широким фронтом наступати на ті права і вольності українського народу, додержувати яких присягав своєю державною печаттю Олексій Михайлович.

Так, невдовзі після похорону Богдана Хмельницького під виглядом «опіки» над козаками й Україною з Москви прибули царські війська. Зокрема, на Запорожжя відправився з відповідними інструкціями князь Трубецькой, а в найбільших містах узявся наводити порядок воевода Ромодановський. Дійшло до того, що російська залога в Києві, коли туди увійшло козацьке військо, кинулася його громити. Це, до речі, було однією з причин, яка штовкнула певну частину українського козацтва на підтримку виступу гетьмана Виговського. У своєму маніфесті він стверджував: «Свідчимо про неповинність на-

шу — ми примушені для заховання своєї свободи взятися до законної оборони...»

А ось як пояснював причини цього виступу відомий козацький полковник Немирич у листі від 1 жовтня 1658 року з табору під Багачкою: «Тяжше ярмо хотіли на нас зложити москалі ніж було те, що скинули його козаки, воюючи з поляками за віру і свободу... а що підняли ми її (війну проти російського царя — В. С.) з оправданних причин для своєї оборони, нехай се розсудить християнський світ. І так де болить, там і руками хапаємося: в той бік звернули ми всю нашу збройну силу».

Почалося з того, що сподівання Москви на якісь особливі «челобития» перед царем на дозвіл обрати нового гетьмана не справилися. Генеральна Рада козацької старшини, виражаючи волю Війська Запорозького, вручила булаву Івану Виговському без дозволу Олексія Михайловича.

Така незалежність Війська Запорозького змусила царський уряд вдатися до спроби нав'язати Україні нові статті договору. Зокрема, в них йшлося про обмеження війська до 40 тисяч, про необхідність надіслати царських воевод з ратними людьми до Чернігова, Переяслава, Ніжина, Корсуня, Білої Церкви, Прилук (аби «те люди на оборону Черкасских городов были всегда готовы»). Ставилося також питання про передачу царській владі Старого Бихова, який «піддався» Хмельницькому.

Коли цей проект став відомий на Україні, піднялася широка хвиля протестів і обурення у середовищі козацтва, що вбачало в тих діях Олексія Михайловича серйозний підкоп у підмурок Української держави, яка існувала в рамках «Березневих статей» 1654 року.

Тож не дивно, що коли на новоскликаний Раді в жовтні 1657 року Виговський, розтлумачивши її учасникам суть пропозицій Москви і заявивши про своє небажання «бути в неволі», поклав булаву, йому повернули гетьманські регалії, пообіцявши одностайну підтримку всього війська в боротьбі за давні права і вольності України.

Отоді в Москві остаточно зрозуміли, що Україну можна задушити тільки її власними руками, внісши розкол у Військо Запорозьке —

оплот її державності. У декларації до іноземних держав Виговський вказав на підступні дії російського царя, що не визнавав його гетьманом. Олексій Михайлович через свого воєводу Ромодановського вів тасмні зносини із Запорозькою Січчю та двічі обдаровував кошового Барабаша титулом гетьмана й гетьманською булавою, привезеною з Москви. Агенти царя сіяли недовір'я і ворожнечу між старшиною й рядовими козаками, між реєстровим козацтвом і запорожцями. Московські воєводи бралися усувати неугоду ім козацьку старшину, розсилали по Україні підбурювальні листи.

Зазнавши гіркоти братовбивчої війни проти Пушкаря і Барабаша, Виговський усвідомив, що «Москва готує нам ярмо насамперед домашньою війною, себто нашою ж власною зброєю, а потім відверто підносить проти нас свою власну зброю без жодної нашої вини. Все те ми виявили, а тепер ми змушені підняти законну оборону та й удатися до сусідів з просьбою за поміччю для своєї свободи. Не в нас лежить причина цієї війни, що розгорілася».

У ході цього першого збройного конфлікту особливо уславився своєю жорстокістю до українського населення російський воєвода князь Юрій Барятинський. За словами дореволюційного історика Г. Карпова, по дорозі до Києва він повісив три тисячі чоловік. Це він запропонував цареві, аби втримати Київ, «высечь и выжечь» на захід від міста все підряд на 150 верст. Сам Барятинський визнавав, що знищив тоді у такий спосіб 15000 українців.

Цей терор зрештою спричинив рішення козацької старшини на чолі з Юриєм Хмельницьким повторно присягнути Москві, але вже за обмежених прав. Зокрема, гетьман віднині повністю підлягав російському урядові, московські воєводи відтепер мали перебувати в Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Браєславі та Умані.

Звичайно, зараз можна віднаходити різні «за» і «проти», пояснюючи, чому Виговський не зумів скористатися перемогою над російським військом під Конотопом, дав можливість своїм противникам — прихильникам московського царя знову виступити проти нього, добитися позбав-

лення його гетьманства. Але з усією ясністю видно: Москва добилася розбрату на Україні. Відсутність єдності викликала міжусобиці в середовищі козацької старшини, що призвело до Руїни. Вона знекровлювала Україну, чим негайно скористався царський уряд, що прагнув розширити свій вплив на українських землях.

Нові обмеження автономії України встановлюються після укладення гетьманом І. Брюховецьким так званих «Московських статей» у жовтні 1665 року. Передбачається передача в руки московських воєвод безпосереднього керівництва військово-адміністративним та фінансово-господарським життям на Лівобережній Україні (за винятком козацького стану), збільшення російського війська, яке має утримувати Україна. Збирання податків тепер передавалося в руки представників царя, що було прямим порушенням «Березневих статей». Велике невдоволення викликало й те, що відтепер у справі київського митрополита міг втручатися московський патріарх. Більше того: українські міста і землі оголошуються володіннями російських монархів.

Цей наступ російського уряду на обіцяні давні права і вольності українського народу двома роками пізніше обернувся могутнім виступом проти свавілля російської адміністрації на Україні, в якому взяв активну участь і сам Брюховецький.

Населення Лівобережної України відмовлялося платити московським воєводам податки. Справа дійшла до збройних конфліктів між козацькою владою і російськими залогами в Прилуцькому полку. Тутешній російський воєвода Загряжський був арештований за наказом Брюховецького і відправлений до гетьманської резиденції в Гадячі. Подібні акції спричинено й в інших містах Лівобережної України. Царський посол В. Тяпкін писав до Москви, що на Лівобережній Україні «люди не задоволені Андрусівським миром і закликають гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка, і що місцями й козаки, зокрема, селянство на обох боках Дніпра дуже люблять і шанують митрополита Тукальського і старшого П. Дорошенка».

Такий перебіг подій змусив Олексія Михайловича у березні 1669 року підписати з новим гетьманом Лівобережної України Дем'яном Многогрішним нові, «Глухівські статті», які дещо полегшували становище Гетьманщини в склад Російської держави. Водночас, хоч в них і зазначалося, що договір з Богданом Хмельницьким підтверджується, «Глухівські статті» значною мірою обмежували автономію України: царські воеводи залишилися в Києві, Чернігові, Ніжині, Переяславі й Острі, не маючи права втручатися у справи місцевої адміністрації тільки формально. Реєстр козацького війська порівняно з «Березневими статтями» 1654 року зменшувався удвоє — до 30 000, гетьман позбавлявся права вводити у дипломатичні зносини з іноземними державами.

Як тільки про це стало відомо на Правобережній Україні, тамтешній гетьман Петро Дорошенко написав до Многогрішного, аби одумався чи на крайній випадок погоджувався лише на ті статті, які підписав Богдан Хмельницький. У листі до релігійного діяча Лазаря Барановича, котрий був посередником у переговорах між царем і гетьманом, Многогрішний заявляє, що Військо Запорозьке з усім християнським народом «великого и малого возрасту» погодиться бути під рукою великого государя, але з умовою виведення з українських міст воевод і відновлення тих стародавніх прав, які були підтвержені при Богданові Хмельницькому в Переяславі:

Дем'ян Многогрішний від імені козацтва категорично виступив і проти схвалення царського уряду до передачі Києва Речі Посполитій: «Це престольний город царствуючий із давніх часів, звідки на весь світ Благодать Божа зроста і засяяла. Великий государ преславний город Київ і всі українські городи не шаблею взяв, а Запорозьке військо піддалося йому добровільно. Коли ж і Київ і все Військо Запорозьке государю тепер не потрібні і він віддасть їх королеві, то нехай би наказав воевод і ратних людей вивести з Києва та інших міст, а вони знайдуть собі іншого володаря».

Його устами дано також характеристику тодішнього становища на Україні: «Царські ратні

люди замість оборони завдали нам ще гірші шкоди і знищення: в наших городах вони докучали бідним людям частим злодійством, підпалами і биттям до смерті та різними муками, до того ж вони до наших звичаїв і обичаїв не звикли».

Слід підкреслити, що економічна та політична експансія царизму на українські землі особливо стала посилюватися ще після Андрусівської угоди 1667 року, за умовами якої російський уряд погодився передати Польщі Правобережну Україну, що грубо порушувало «Березневі статті» 1654 року. На Лівобережній Україні усе більше й більше зникало право козацької старшини. Більше того, самодержавство почало наступ і на вольності Запорозької Січі, будуючи цілу систему укріплень на межі її володінь. Кошовий Петро Суховієнко з приводу спорудження фортець над Самарою писав: «Одвіку ніяких городів у пуці нашої військовій ніхто не ставив. Так і тепер ми, все військо запорозьке низове, верхове, дніпрове, кошове й те, що пробуває на лугах, на полях, на паланках і в усіх урочищах Дніпрових і польових, — я, отаман кошовий, з усім поспільством старшим і меншим, — ніяким чином у пуці нашої і державі військовій віковичній, над Самарою, ніяких городів ставити не дозволяємо й дозволяти нам цього не доведеться».

Категорично протестував проти Андрусівської угоди між Польщею і Росією гетьман Правобережної України Петро Дорошенко. Він, зокрема, заявив російському послові Тяпкіну: «В Андрусові обидва монархи (польський король і російський цар. — В. С.) погодилися на тому, щоб винищити козаків. На якій підставі ви без нас рішили одні міста собі залишати, інші віддати, тоді як ви їх придбали не своєю зброєю, а божою допомогою та нашою відвагою».

Але, на жаль, далі протестів козаки не пішли. Давалася взнаки відсутність єдності між низовим, лівобережним та правобережним козацтвом. А відтак царський уряд продовжував і надалі прибирати до своїх рук Україну, про що, зокрема, свідчить учинений за його допомогою баатуринський переворот 1672 року, коли генеральна старшина за змовою і участю російських

стрільців арештувала неугодного Москві гетьман Дем'яна Многогрішного.

Пекельні муки під час слідства та суд над Многогрішним у Москві, куди його доставили в кайданах, були грубим порушенням «Березневих статей» 1654 року, за якими передбачалося, що справи осіб козацького стану має розглядати тільки козацький суд. Виходячи з тогочасного українського військового права, якщо гетьман вчинив злочин, його могла судити тільки Генеральна Рада Війська Запорозького. Те ж, що сталося з Многогрішним, і суд, і заслання до Сибіру, — було нечуваним доти порушенням прав і вольностей Війська Запорозького, ствердження царським словом Олексія Михайловича.

Угодницькою політикою козацької старшини, що брала участь у скинненні Многогрішного, російський цар сповна скористався під час укладання нового договору з наступним козацьким гетьманом Іваном Самойловичем. Так, відтепер гетьман не міг карати винних старшин, а мав відсилати їх до Москви. Він позбавлявся права слати послів до чужоземних монархів. Усе це, до речі, було зроблено за підказкою змовників з числа генеральної старшини, аби обмежити владу гетьмана. Звичайно, Олексій Михайлович радістю затвердив ці статті, оскільки вони обмежували українську автономію. Крім того, Москва добилася ще одного важливого обмеження прав Війська Запорозького — територіального. Так, у недавньому мешканці Гомеля просили Многогрішного прийняти їх до Гетьманщини, на що той погодився, мовляв, «Військо Запорозьке нікого не проганяє». Тепер же стояла окрема ухвала, аби козаки міста й землі по річці Сож залишили і в подальшому там ніяких «задоров и задепок» не чинили.

Статтею 17-ю договору з Самойловичем заборонялася участь козацьких послів у переговорах Росії з іншими державами — відтепер долю України мали вирішувати вже в Москві.

Крім того, згаданий документ містив положення, які дозволили Росії незастережене втручання у внутрішні справи України, зокрема заборону компанійських полків.

Ще один крок до загарбання України було

зроблено 1674 року, коли в Переяславі підписалися статті про підданство російському цареві сятти правобережних полків. Тут уже немає навіть згадки про те, що Олексій Михайлович стверджує своїм словом права і вольності Війська Запорозького згідно з договором Богдана Мельницького.

Але і цей договір, яким цар урочисто прогосив, що правобережні землі Польщі не передаватимуться, зламали 1686 року, коли Україну було втретє поділено між двома сусідами. Ця діломність так вразила й обурила навіть слуханого Самойловича, що він заявив: «...Купила Москва собі лиха за свої гроші. Не так воно стається, як Москва у мирних умовах з поляками остановила. Вчинимо так, як нам треба!»

І сам Самойлович уже намітив дещо зробити проти нової колонізації Правобережжя поляками. Однак, коли ті поскаржилися в Москву на його дії, звідти почувся такий грізний окрик, що гетьман змушений був скоритися.

Факти свідчать: від того часу російський уряд починає самостійно розпоряджатися територією України. Це, звичайно, суперечило і договірним статтям 1654 року, і пізнішим запевненням, які уже часто давали в Москві, що Війська Запорозького не буде віддано Польщі. Бо, — і на цьому правильно акцентує увагу А. Яковлів, — прийнявши Військо Запорозьке, як окрему суцільну державу з точно означеною територією і населенням, під свою протекцію на певних умовах, московський цар не мав права розпоряджатися частиною цієї держави по своїй волі, як своєю власною — такого права договірні статті за ним не визначали, тим більше не мав він права поступатися Правобережною Україною на користь чужій державі.

Покірним спостерігачем, по суті, залишався Самойлович і 1686 року, коли київська митрополія, а відтак і все українське духовенство було виведене з-під верховної влади царгородського патріарха й передане московському. Цим актом Україна втрачала ще одну з важливих прерогатив своєї автономії.

Однак з 1686 року російський уряд почав підозріливо придивлятися до Самойловича. І зно-

ву Москва ставить на добре випробувану карбу організовує невдоволення серед старшин, в користовує доноси тощо. Маємо такий документ датований 7 липня 1687 року. У ньому говориться: «Для лучшаго управління монаршеских дел и для утоления многих слезь изволили зать съ него урядъ гетманській снять... и чтоб снятии его съ гетманства не был и не жил на раине, но со всем домомъ взать бы его къ Москви, яко явной изменникъ ихъ ц. прес. в-ва и В. был казнен».

І царський указ не забарився: вже 22 липня старшина читала його по її ж «челобитью»: «Мойловичу <быть гетманомъ не указали и указали у него... знамя и булаву и всякіе войсковые клейноты, отобравъ, послать в великоросійскіе города за крепкою сторожею>...»

Гетьмана з сином Яковом було заслано Сибіру. Інший син Самойловича — Григорій чернігівський полковник, за те, що не дозволилось тутешнім москвофілам повісити на міській ратуші російський герб на ознаку того, що Чернігів «естъ власная ихъ ц. в-ва отчина», було скараний на горло. Щоб примножити муки, йому тричі рубали голову.

Ось у такій обстановці Іван Мазепа прийняв гетьманську булаву на Коломацькій козацькій раді й підписав нові статті з російським урядом:

«1. Права і вольності народні і козацькі, в Переяславі Хмельницьким підписані, підтверджуються.

2. Воеводам перебувати в Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині та Острі, але в права, у вільності, в суди і в справи козацькі не втручатися. Мати їм нагляд за військом, яке з Москви присилається; судити ратних людей за образ жителям; але і при таких розправах мають бути присутніми, для швидшого задоволення і для чистої справедливості, малоросійські чиновники.

3. Гетьман одержує тисячу червонців жалування; Писар і Обозний по тисячі польських злотих; Судді Військові по триста; Писарю суддівському сто; Писар і Хорунжий полкові по п'ятдесят; Хорунжий сотенний тридцять; Бунчужний гетьманський сто; Полковники по сто; полкові оса-

ули по двісті; Військові Осавули по чотириста; Писарники по сто.

4. Реєстрових козаків має бути тридцять тисяч, і одержують вони по тридцять злотих; переписати, скільки в якому полку є козаків у наявності, а, якій кількі недостане, на місця приймати дітей укріпцянських і поселянських. Маєтності монастирів вищого духовенства не платять податків, також Умаєтки Старшин генеральних вільні від них; а з міст одержують доходи за стародавніми правами.

4. На випадок нагородження Гетьманом когось нерухомим майном, і нагороджений може просити Царської грамоти, в підтвердження гетьманського універсалу, государі мають повинні дати їм грамоти. Коли Гетьман і Старшини представлять когось Царю для відзначення дворянським званням, государі дадуть і на те грамоти; але цих грамот царських Гетьман уже не вправі віднімати.

5. Посли, Посланники і гінці Царські не можуть вимагати постою в дворах козацьких і підвід у сотників, в Атаманів та у військових товаришів.

6. Після смерті Гетьмана обрання нового буде в попередніх правах, а Государі пришлють йому клейноди — з милосердя.

7. Гетьман не повинен писати ні королю Польському, ні до інших государів, ні до Кримського хана, і від них не може приймати ніяких відповідей. Якщо ж до нього прийдуть такі листи, зобов'язаний відсилати, не читаючи, в Москву в Малоросійський приказ. Миру з поляками не порушувати, задовольнятися містами, забороненими за Україною; а які уступлені королю, тих не зачіпати. Якби з боку Польщі почалося порушення миру, повідомляти про це государя. Оберегати кордони від Криму; а для цього висилати військо в Січ; Запорожцям по старому висилати звичайне жалування; але остерегати їх, щоб вони не тримали союзу з кримцями; не ввозити ніяких запасів і ніякої живності з півостровів і не продавати туди коней.

8. Постоям не бути в козаків; карати тих, хто наслідиться називати козаків зрадниками чи мужиками. Втікачів Російських повертати в Росію.

9. З Малоросіян, узятих Московією в полон і час попередніх війн, кожний може жити там, він нині, або повернутися на батьківщину; а тільки щоб він перед поверненням не був звинувачений у будь-якому злодіянні.

10. Якщо, за прикладом Брюховецького, Гетьман почне підмовляти Малоросіян до зради, народ зобов'язаний йому не повинуватися і донести про це Государям.

11. Буде Гетьман інший якийсь злочин учинити, крім зради, то його без волі Царської змінювати, а представити суду Царському.

12. Якщо які бунти вибухнуть у містах, Гетьман і Старшина повинні дуже тим турбуватися, повідомляти Государів, і винних приборкувати карати аж до смерті.

13. Землероби, будники, винокури називають себе самовільно козаками й займаються розбійництвом; для приборкання таких, встановити Особливого Полковника і дати йому під начальство во тисячу козаків.

14. Забороняється вивіз тютюну і вина в міста московські.

15. Козацька вдова є повна спадкоємниця маєтностей і прав чоловіка свого. Але якщо в друге заміжжя вийде за мужика, то все тоді належить городським повинностям.

16. На випадок набігів козаків Задніпровських і татар, Государі зобов'язуються присилати допомогу, тільки не в бездоріжжя.

17. Столиця Гетьманська буде в Батурині, Гетьману в тілохранителі пришлють Стрілецький полк.

18. Права Ніжинських і Київських міщан залишаються як і до того в силі.

19. У Сівську виготовляли з іменем і гербом Царським монету чехи, і роздали в жалування воїнам, але, через інтригу Самойловича, козаки-міщани не беруть цих грошей, тому що він не розіслав у зв'язку з цим у міста універсалів. Нині Гетьман зобов'язується, щоб ці чехи ходили і в Малоросії в Московській ціні, а хто не буде приймати їх, того карати смертю. Також Гетьман зобов'язується, усіма силами, з'єднувати в міцну і нерозривну згоду обидва Руські народи, всіма можливостями і в особливості зв'язками под-

ружніми; щоб Малоросію не називали землею Гетьманською, а лише визнавали землею, що знаходиться в Царській Самодержавній Владі, і, таким чином, вільний перехід з краю в край дозволяється.

20. Для утримання Кримців козаки повинні побудувати на лівому березі Дніпра шанець, схожий на Кодак; а на Самарі, на Орелі і на устях Берестової та Орчика побудувати міста і населити бажаними.

21. Пожитки Самойловича і дітей віддаються: половина до царської казни, половина до скарбу військового.

22. Щоб оренд не було в Малоросії, і щоб потурбуватися про зменшення тягот від постійної та продовольчої повинностей, не зменшуючи кількості Московських військ, необхідних для захисту України під ці воєнні часи».

Пояснюючи обрання Мазепи гетьманом, багато істориків, у першу чергу вітчизняних, акцентують увагу на тому факті, що Мазепа купив цю посаду за великий хабар — 10 тисяч карбованців. Справді, є власноручне свідчення Мазепи, що він обіцяв, а згодом («через немалое время») передав російському князеві Голіцину цю суму, а крім того — чимало коштовностей. Останнє, зокрема, стверджувала козацька старшина вже після смерті свого вождя в Бендерах: «... Ясневельможний гетьман Мазепа, без згоди Війська Запорозького, передав багато скарбів гетьмана Самойловича до Москви кн. Голіцинові за надане собі гетьманство...» Але треба врахувати, що хабарництво серед російських урядовців того часу було звичним явищем (запорожці неодноразово засвідчували, що без цього в Москві жодне питання не вирішується), а тому ці «приношення» Мазепи треба вважати цілком природними і навіть необхідними. Не дав би Мазепа — цю суму московські вельможі витягли б з іншого претендента на гетьманську булаву. Очевидно слід дивитися на цю проблему крізь призму того, а чи були на Україні тоді рівні Мазепі конкуренти. На думку професора О. Оглобліна, саме ця кандидатура була найбільш прийнятною як для козацької старшини; так і для царського уряду.

З досліджень зарубіжного українознавця

Т. Мацьківа знаємо, що Мазепа був на той час досить відомою особою в Європі. Про його обрання гетьманом писала вся європейська преса. Були розміщені повідомлення в німецьких газетах, що виходили в Берліні, Лейпцігу, Нюрнбергу, Франкфурті, в офіційних французьких та англійських часописах. Дізнавшись про те, що Україна має нового гетьмана, шведський представник у Варшаві Симон Дерффлер вважав за обов'язок негайно повідомити про це свій уряд.

Дослідивши тогочасні документи, Т. Мацькі дійшов висновку, що в Москві до голосу Мазепи прислухалися. Зокрема, австрійський посол в Москві Отто Плеер 8 лютого 1702 року повідомляв до Відня: «Мазепа є тут людиною, яку приймають з пошестями, а цар ставиться до нього з пошаною та респектом». Наступного року європейські газети повідомили, що з нагоди прийняття дипломатичного корпусу цар досить довго розмовляв з Мазепою. У часописах різних країн часто вміщувалися біографія та портрет українського гетьмана.

Приїзд Мазепи до Москви щоразу привертала увагу іноземних дипломатів, журналістів, про це подію, як правило, з'являються повідомлення. Так, віденський двотижневик «Деч Поеттегліх Меркуріус» 25 березня 1705 року писав: «Москва, 11 лютого. Вчора виїхали їх Екселенція, пан Гетьман Мазепа, Генерал або Вождь Запорозьких козаків... до своєї резиденції в Батурин в Україну».

Що ж відомо нам про життя Мазепи до Коломацької ради?

Знаємо, що рід Мазепи дуже давній, батько його брав активну участь у війні Богдана Хмельницького, будучи білоцерківським отаманом.

Народився Іван Мазепа в Мазепинцях на Київщині. Щодо часу його появи на світ існувало кілька версій. Михайло Грушевський та Ілько Борщак називали 1640 рік, академік Возняк — 1632-й. Зрештою, після довгих пошуків, аналізуючи джерельних матеріалів дійшли висновку, що Мазепа народився 1639 року. Спершу він навчався у Київській братській школі, потім продовжував свої студії в Києво-Могилянській колегії. Тут він

добре вивчив, зокрема, латинь. Є згадки про те, що майбутній гетьман пізніше навчався в Полюцьку і Варшаві, де опановував філософію.

Дослідники біографії Мазепи підкреслюють, що ще змалку він добре засвоїв козацьке військове ремесло і бойові закони цього лицарського ордена. Вправно їздив верхи, майстерно володів шаблею і мушкетом. Тож коли єпископ Лещинський упровадив його до польського короля, спритний юнак з витонченими аристократичними манерами зумів яскраво виявити свої знання й набутки, чим і заслужив повагу й довір'я Яна-Казимира. Деякий час він був при ньому джурою. Згодом король послав Мазепу за кордон, де той протягом трьох років навчався у Франції, Німеччині та Італії. З 1657 року він під ім'ям Йоганнеса Колединського жив у голландському місті Девентері, опановуючи артилерійську справу та оволодіваючи майстерністю виробництва гармат.

1659 року молодий Мазепа повертається з-за кордону і стає повіреним польського короля. Відтоді він неодноразово виконує різні дипломатичні місії Яна-Казимира. Зокрема, 1659 року Мазепу послають до гетьмана Виговського з відповідальною дипломатичною місією. Через три роки — контакт з новим українським гетьманом Павлом Тетерею. До речі, у своїй відповіді польському королеві останній зазначав: «Пан Мазепа, дворянин вашої королівської милості, багато може розказати про злодіяння, а до того наслухався плачу і стогонів жителів України та був поразений жахом. Я припоручив йому більш детальне справоздання, відповідне його обов'язкові — свідка, котрий усе бачив своїми очима і чув власними вухами».

Є свідчення, що влітку 1663 року він, як королівський посол, знову побував у Тетері, доставивши гетьманські клейноди, різні маніфести, відозви. Мета цього візиту — закликати Військо Запорозьке до підданства Яна-Казимира.

Відомо, що з рук Мазепи козацтво не прийняло клейнод, а Тетеря назвав посла ще й «молокосом». Щоправда Федір Уманець вважав: не молодий вік Мазепи до цього спричинився, а те, що козацька пиха вимагала зовсім іншого рангу пос-

ла — «знатного магната, а не свого брата — козака, не знаного ані там ні тут зо своїх заслуг».

Однак і це було на користь йому, бо, як писав лейпцигський журнал, «Мазепа, як хитра голова мав при цьому найкращу нагоду вивчити дуже важний державний устрій і використати це в майбутній потребі».

Можна цілком погодитися з думкою професора Василя Луцвіва, що багатьом польським вельможам не подобалося таке вивіщення Мазепи і прояви королівського довір'я до українського шляхтича. Особливо обурювало це королівських придворних, і вони вороже ставилися до нього. Деякі з них, до речі, були втягнуті в антикоролівську змову. Висловлюється здогад, що серед таких був і королівський прибічник Ян Пасек.

За розповіддю Пасека, Мазепа став свідком розмови, в якій Пасек обстоював позиції конфедератів. Підозрюючи останнього в змові проти короля, Мазепа поїхав до Яна-Казимира і все йому розповів. На королівському суді Пасек зумів-таки викрутитися. З того часу він злобував на Мазепу і використовував кожную нагоду, аби помститися йому. Це ним, Пасеком, була вигадана й поширена плітка про любовну пригоду Мазепи з пані Фальбовською: начебто невдаха-коханця прив'язали голого до коня й пустили в поле. Ця історія набула широкого розголосу, й нею користувалися у своїх творах багато літераторів.

Але такий підхід — це спрощена уява про Мазепу. Ми не можемо відкидати того, що на час його переходу з королівської служби на козацьку він проявив себе здібним керівником, очоливши спершу надвірну хоругву в правобережного гетьмана Петра Дорошенка, а згодом — обійнявши у нього посаду генерального осавула. Виконуючи досить часто дипломатичні доручення гетьмана, Мазепа мав можливість придивлятися до життя й побуту населення Криму, Туреччини. З 1682 року він служив генеральним осавулом у лівобережного гетьмана Івана Самойловича.

Можна повністю погодитися з О. Оглобліним, що це був процес росту визначної людини й період формування великого державного діяча. Непростий і нелегкий був цей шлях від «покойового» польського короля до гетьмана України —

тернистий і звивистий у ті трагічні для України часи. Багато труднощів і небезпек, нерідко смертельних, чатувало на нього — «доля щедро відміряла Мазепі противників і ворогів, що ціле життя його чигали на його згубу та загибаву. Але ця незвичайна людина мала особливий талант єднати до себе зовсім різних людей».

Далі О. Оглоблін переповідає слова Пилипа Орлика, котрий добре знав гетьмана: «Ніхто не міг краще (як Мазепа) обробити людину й притягти її до себе... Не осягнувши з першого разу мети, він не складав зброї, не кидав обробляти людину, аж доки не робив її своєю».

Своєю кар'єрою Мазепа був зобов'язаний насамперед самому собі, своїм особистим знанням і таланту. Високоосвічений, знавець багатьох європейських мов, прекрасний оратор, поет. А ще — талановитий організатор. Тому мусимо пристати на те, що догетьманські роки життя Мазепи — то була не лише звичайна людська школа й незвичайна вдала старшинська кар'єра. То була школа формування господаря Української держави й володаря душ української нації.

Саме таким, до речі, бачимо Мазепу з розповідей іноземців, котрі зустрічалися з ним. Зокрема, французький дипломат Жан Балюз так описує своє перебування в Мазепи в Батурині: «...Загалом він (гетьман — В. С.) дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами й щодо перфектного й досконалого знання цієї мови може реалізувати з найкращими отцями-езуїтами. Мова його взагалі добірна й чепурна. Правда, як розмовляє, бо більше любить мовчати та слухати інших. При його дворі два лікарі-німці, з якими Мазепа розмовляє їх мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька в гетьманській резиденції, говорив італійською мовою. Я розмовляв з господарем України польською та латинською мовою, бо він запевняв мене, що не добре володіє французькою, хоч у молодих літах відвідав Париж, був навіть на прийнятті в Луврі, коли святкували Піринейський мир (1659). Не знаю тільки, чи в цьому твердженні немає якоїсь особливої причини, бо сам бачив у нього газети французькі та голландські».

Володар Мазепа вже поважного віку, на яких

десять літ старший за мене. Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтера, і їздець із нього знаменитий.

Він дуже поважаний в козацькій країні, де народ, загалом свободолюбивий і гордий, мало любить тих, що ним володіють. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою воєнною відвагою й розкішними приняттями в своїй резиденції для козацької старшини. Я був свідком такого приняття, в якому багато дечого на польський зразок.

Розмова з цим володарем дуже приємна, він має великий досвід у політиці й у протилежності до московців, слідкує й знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у життю, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видко латинські книжки.

Кілька разів я дуже обережно навертав розмову на сучасну політичну кон'юнктуру, але мушу признатися, що нічого певного не міг витягнути з цього володаря. Він належить до тих людей, що воляють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Все ж гадаю, що ледве чи любить московського царя, бо ані слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя. Одначе про корону польську п. Мазепа не заховав, що вона, мовляв, іде подібно до стародавнього Риму, до загрози нападу. Про шведського короля говорив з пошаною, але вважає його занадто молодого...»

З чого ж мав починати Мазепа, прийнявши гетьманську булаву?

Очевидно, врахувати гірку долю всіх своїх попередників, уважно придивитися до нового російського царя, зрозуміти, в який спосіб той зазіхатиме на права й вольності українського народу.

Молодий Петро I щодо України продовжував вже добре випробувану політику свого батька — прагнув насамперед пересварити козацьку старшину з народними масами. Треба сказати, що йому це добре вдавалося, оскільки, за тогочасними свідченнями, народ і старшина вже в «немалу ссору пришли». На самого Мазепу

посипалися доноси від наближених до нього, але невдоволених і заздрісних осіб.

Чому ж тоді Мазепа так довго утримувався при владі?

На нашу думку, мав рацію щодо цього Ілько Борщак, котрий вважав, що знейтралізувавши доноси, Мазепа «своєю мудрою політикою осягнув довір'я Москви, яка давала змогу проводити в життя свої плани на Україні. Доки Україна зв'язана всеодно яким способом із Москвою, нейтральність Москви щодо внутрішніх справ України є передумовою якої б то не було української політики».

Підтримуємо закордонного дослідника Ю. Тиса-Крохмалюка: «Мазепа був свідомий того, що політична атмосфера в інших державах не сприяє будь-якій революції в Україні проти московського царя. Треба було ждати нагоди — московсько-шведської війни, в якій Україна була примушена брати участь на боці московського царя. Щойно тоді, коли Карл XII виявив зацікавлення Україною як одним з найважливіших чинників його воєнного успіху, Мазепа міг виступати проти московського царя Петра I. Йшлося про те, щоб опинитися в колі тогочасних суверенних держав як ще одна суверенна державна нація, щоб не трактували Мазепу як «бунтівника», який підриває існуючий суспільний лад і дає приклад невдоволеним шарам суспільності інших народів. Беручи до уваги, що війна з Москвою може бути довготривалою, Мазепі була потрібна прихильність інших держав, зокрема, допомога зброєю, воєнними найманцями, добрими політичними й торговельними зв'язками тощо. Гетьман здав моменту, коли у війні двох монархів зможе стати союзником шведського короля Карла XII і на основі договору з ним виступить як захисник прав української нації на власне суверенне державне життя».

Аналіз історичних документів засвідчує: з самого початку свого гетьманства Мазепа не думав йти на розрив з Москвою — він мав сподівання, що «покірністю можна охоронити Україну перед остаточною загибеллю».

Що ж, як пише відомий радянський історик В. Смолій, Мазепа й справді у багатьох випадках

«думав одне, говорив друге, робив третє». Але ж треба враховувати ситуацію, в якій він опинився.

І заслугою Мазепи є те, що в такій ситуації завдяки своїм здібностям, дипломатичному хистові, гнучкості в своїх діях він зумів не лише завоювати довір'я царя, але й зміцнити свою владу на Україні та свою позицію в Москві.

Така ж точка зору й О. Оглобліна: «Мазепа вважав за можливе співжиття з Москвою на засадах Переяславської угоди Богдана Хмельницького, бо така була реальна дійсність, що він її одержав у спадщину від своїх попередників, і здавалось, це була єдина можливість — у союзі і за допомогою Москви здійснити головні національні цілі — супроти Польщі і супроти Криму».

Які б закиди історики не робили Мазепі, мусимо визнати, що за таких умов обережний гетьман реально оцінював політичну ситуацію. Можливо, певною мірою й до певного часу надто обережно. Та коли Мазепа остаточно переконався, що цар хоче зліквідувати автономію України, а самого гетьмана «купити» титулом «князя Священної Римської імперії», яким і вшанував таки І вересня 1707 року його цар Йосиф I, він серйозно замислився над подальшою долею українського народу.

Очевидно, досить правильно зрозумів і передав настрій українського гетьмана Олександр Пушкін у своїй знаменитій «Полтаві», хоча й він зображує Мазепу зрадником російського самодержця:

Давно без вольности и славы
Склоняли долго мы главы
Под покровительством Варшавы,
Под самовластием Москвы.
Но независимой державой
Украине быть уже пора...

А свою державність Україна поступово втрачала... Особливо ж гостро експансію російського абсолютизму на Україні почали відчувати з приходом до влади Петра I, якого й досі деякі історики характеризують як великого реформатора Росії, забуваючи при цьому одне — суто варварські методи, за допомогою яких проводилися в життя ці нововведення. До речі, на те, чого не помічають або не хочуть і досі помічати окремі вітчизняні

дослідники, звернули увагу ще сучасники Петра. Так, свідок тодішніх подій шведський офіцер Пилип Страленберг звинувачував російського самодержавця у знущанні з дворян, знищенні стрільців, запровадженні таємної канцелярії та заохочуванні доносів слуг на своїх господарів, які уберігали їх від військової служби. Потерпіли цареві піддані й від нових податків, страшних поборів, які не одного призвели до повного розорення. У надзвичайно важких умовах велося будівництво Санкт-Петербурга, на спорудженні різних каналів тисячами вимирали знесилені люди. Суворість військових судів, де засідали ті, що не знали законів, примушування купців торгувати через Петербург, що приносило їм величезні збитки, — ось справжнє жорстоке місце в історії тогочасного російського монарха. Особливо ж диким видався іноземцям вчинок Петра щодо свого сина Олексія.

Історія переконує: жодні реформи Петра I не можуть виправдати ті численні людські жертви, якими супроводжувалося «прорубування вікна в Європу».

На жаль, і досі, в тім числі і в українській історіографії, не беруть до уваги цілком слушну думку видатного мислителя Івана Франка: «Преславні прорубування вікна в Європу там, на північ над Невою, є рівночасно затиканням тих вікон, якими світло науки проникало на Україну».

І це справді так — свідченням цього є й те, що 1709 року, напологіши на скороченні числа учнів Києво-Могилянської академії з 2000 до 161, Петро I змушує кращі провітницькі сили України перебиратися до Москви. І вони невдовзі починають відігравати чи не головну роль у розвитку культурного й духовного життя Російської держави.

Так, Стефан Яворський став митрополитом Рязанським, «місцеблюстителем» патріаршого престолу, президентом Святійшого Синоду; ректор Київської академії Феофан Прокопович — заступником президента Святійшого Синоду і автором «Духовного Регламенту» — трактату, що узаконив владу царя над церквою. Він був також автором й іншого трактату — «Правда воли мо-

наршей», який став своєрідним статутом російського самодержавства.

До речі, багато керівних посад у Синоді обіймали саме українці (1721 року з 11 членів — п'ятеро, у тому числі президент і віце-президенти; 1746-го з 8 членів — шестеро; 1751 року з 10 членів — дев'ятеро). Був час, коли єпископські кафедри займали тільки вони, водночас щиро сприяючи поширенню освіти в Росії, закладаючи семінарії та школи. Зокрема, Гаврило Бужанський був префектом Слов'яно-греко-латинської академії в Москві (ректорами до 1753 року та префектами до 1753-го тут були виключно українці); Сильвестр Головацький — ректором Казанської колегії; Варлаам Ієницький заснував семінарії в Суздалі, Пскові, Коломні, Астрахані; Вельямін Пуцек-Григорович Іларіон Рогалевський заклали підвалини Казанської Духовної академії. Амвросій Юшкевич — майбутній президент Синоду, заснував Новгородську семінарію, Гедеон Вишневський — Слов'яно-латинську школу в Смоленську і школу в Дорогобужі, Рильську, Білій, Вязмі, Лаврентій Горка — семінарію у Вятці, Герман Концевич — Слов'яно-латинську школу в Холмогорах, Арсеній Моцєвич — семінарію в Ярославлі, Сефлоринський — у Тройцько-Сергієвому Посаді, єпископ Іркутський Інокентій Кульчицький — три школи для монголів, інший єпископ Іркутський Інокентій Нерунович наverts православ'я тунгусів, Філофей Лещинський був місіонером серед камчадалів...

За даними дореволюційного дослідника К. В. Харламповича, із 127 архієреїв, які в 1700—1762 роках обіймали російські кафедри, було 70 українців, 47 росіян, а троє греків, троє румунів, двоє сербів і двоє грузин. У 1758 році на 10 незайнятих кафедрах призначено 9 українців і тільки одного — росіянина. В цей же період п'ятеро українців були митрополитами; Дмитрій Ростовський, Іоасаф Білгородський, Інокентій Іркутський згодом канонізовані у святі.

До речі, за словами О. Брюкнера, діяльність українців сприяла європеїзації Москви. А сам Петро I змушений був в одному із своїх листів до

Мазепи визнати, що «народ український умен, но мы можем быть от этого не в авантаже».

І ось тут мусимо вже нарешті сказати, що в розвитку української культури та освіти — априкінці XVII — на початку XVIII століття — визначну роль відіграв Іван Степанович Мазепа. Розмах і розміри меценатства українського євстамана вражали його сучасників. «Не бысть прежде его, подобен ему, и по нем не будет», — так писав у 1705 році майбутній єпископ Чернігівський, митрополит Тобольський і Сидірський Антоній Стаховський. Уже після смерчини Мазепи козацька старшина пробувала відрахувати все те, що він «розкинув і видав... щедрою рукою у побожному намірі на будову багатьох церков і монастирів, на милостині тощо». З цього реєстру довідуємось: «позолочення бані Печерської церкви 20 500 дукатів; мур довкола Печерського монастиря і церков — мільйон; великий дзвін і дзвіниця Печерського монастиря 73 000 золотих; великий срібний свічник для Печерської церкви 2 000 імперіалів; золота чаша й така ж справа Євангелії для неї 2 400 дук.; золота митра для неї 3 000 дук., поминувши прикраси й пожертви для неї; позолочення бані митрополитичого собору в Києві 5 000 дук.; золота чаша для нього 500 дук.; віднова його 50 000 зол.; церква Київської Колегії з гімназіями й інш. більше, ніж 200 000 зол.; церква св. Миколая Київського з монастирем тощо більше, ніж 100 000 зол.; віднова церкви монастиря св. Кирила за Києвом більше, ніж 10 000 зол.; вівтар у Межигірському монастирі 10 000 зол.; фундація новозбудованого єпископського собору в Переяславі з монастирем тощо більше, ніж 300 000 зол.; церква в Глухові 20 000 зол.; рефектар Густинського монастиря 10 000 зол.; рефектар Мгарського монастиря понад 8 000 зол.; церква св. Трійці в Батурині — понад 20 000 зол.; незакінчена церква св. Миколи в Батурині — 4 000 зол.; монастирська церква в Дігтярях — 15 000 зол.; монастирі бахмацький, каменський, любецький, думницький з церквами тощо — невідомо скільки; віднова кафедрального монастиря в Чернігові 10 000 зол.; докінчення будови церкви св. Трійці так само — 10 000 зол.; Макошинський монастир із церквою св. Ми-

коли — понад 20 000 зол. ... срібна рака з п'ятьма срібними свічниками на мощі св. Варвари (в Києві). Київському Михайлівському Золотоверхому монастирю — В. С.) — 4 000 імп.; ... Дерев'яна церква: чернігівська св. Івана Євангелиста, вівтарем тощо — понад 5 000 зол.; дві туринські, Воскресенська й Покрови Богородиці з приналежностями — понад 15 000 зол.; св. Івана Хрестителя в Рильську — 2 000 зол.»

Крім того, гетьман Мазепа щороку жертвував на Густинський монастир 500 золотих, на київських бурсаків — 1 000. «На запис Печерського монастиреві» Мазепа дав 180 000 імперіалів, що російський уряд 1708 року конфіскував.

У пам'яті козацької страшини збереглися також окремі дані про пожертвування Мазепа і розвиток православної релігії за межами України «на віднову монастиря св. Сави (в Єрусалимі — В. С.)... дав у 1701 році 50 000 зол., а на докінчення будови цього ж монастиря й до інших місць Палестини вислав тому ж патріарху (Хрисанфу — В. С.) 30 000 дук.; чаша з чистого золота, лампа та срібний вівтар для Божого гроба 20 000 зол.»

До речі, за свідченням Оглобліна, срібний вівтар з ім'ям Мазепа та його гербом і досі зберігається в Єрусалимі.

Козацька старшина згадувала також про щедрих дари гетьмана на милостиню монастирям, церквам, митрополитам, архієпископам, єпископам, архімандритам та іншим духовним особам в Греції, Палестині, Молдавії, Валахії, Сербії, Болгарії...

Не забував Мазепа і про православну церкву в Речі Посполитій. Він передав 10 000 золотих вівтар Храму Божого у Вільно, 3 000 золотих одержав від нього як «підмогу православної луцький єпископ Жабокрицький.

Природно, така благодійність Мазепа аж ніяк не шкодила Україні.

Визнаючи це скоромовкою, окремі радянські історики продовжують проводити лінію на те, що за двадцять років свого гетьманування Мазепа майже нічого не зробив для полегшення соціального становища трудового люду, що «він був далекий від дум, настроїв, сподівань широких се-

лянсько-козацьких мас. Тримався при владі на багатьох етапах найманих полків і московських стрільців». Ці тези офіційної радянської історіографії, що ґрунтуються на окремих висловлюваннях Петера I, відомі. На жаль, не всі документи відомі широкому загалу.

Але дослухаємося слів самого Мазепа. «Долого нам ведати, — писав гетьман у листопаді 1691 року, — же некоторые з духовних и з свецких людей особи, з ласки Божой и монаршой и з респекту нашего рейментарского маестности перед собою маючие не поглядуючи на тутошніе малороссійскіе обикновенія и на войсковіе порядки, не так, як би ся годило, але збитечне з жителями тих маестностей поступають, тяглых людей над меру обтяжають, а козаков приневоляють во свое подданство ... Як против права войскового и против самое слушности, так и против воли нашею гетманское деется».

Гетьман особливо наказував своїм державцям, «аби козаков, здавна в тих маестностях мешкаючих, жодною и найменшою кривдою не домикали, и к грунтов жодних здавна ими завладених ... отнимать оних не важилися...», бо «поневаж война оная Хмельницкого была вцата не из наших яких науважних завязтостей, тилко за веру чистую и за церкви благочестія достойного, которые до уніе римское квалтовне были потягненны, а тут же и за волности войсковіе, которіе ярмом тяжким были притиснени».

У вересні 1692 року Мазепа розіслав по всій Гетьманщині універсали, якими наказував, «дабы никто из тех владетелей не дерзал работами великими и поборами вымышленными людей, в селах, собе данных, обретающихся, отягощати, и чималой в землях, полях, лесах, сеножатах и при всяких угодьях чинити им обиды и насилія, и чтоб владели ими в меру, ничего вновь и выше меры не налагая, но извычайными дачами и работами от них доволствуяся».

Розмір панщини на Лівобережжі наприкінці XVII ст. сягнув двох днів на тиждень. Однак чимало державців змушували своїх підданих працювати більше. І коли, скажімо, селяни із Смоляжа (Ніжинський полк) поскаржилися Мазепі на дозорця сотника Веркіївського, котрий

«великіє и нестерпиміє им в работизне делі прикрости, незносніє чинячи обиды, а в панцизніе непрестанніє вимисли», Мазепа 28 листопада 1701 року видав спеціальний універсал, яким воро наказував сотнику: «Абы не болшей, а уряд только два дни в тиждень работу ему панцизніе отпраововали, а иншіє дни на свои оборочали по ребы, и в рок по пол осмачки от робочой товариш давали; над що жадных датков и повинностей мает и не повинен будет он, п. сотник, вимагати». Водночас маємо свідчення, що з селян гетьманського містечка Бахмача (Ніжинський полк) гетьмана Мазепи... «никаких зборов денежных хлебных не збиралось, кроме работизны до двою Бутуринского».

Так, Мазепа був великим землевласником-феодалом, на якого працювали десятки тисяч селян. І не тільки на Україні, а й у Росії — згадаймо, що з 1703 року в Сівському повіті йому належала Крупицька волость. Але чому, скажімо, Мазепа попросив у царя саме Крупицьку волость? Багато радянських істориків схильні думати, що цей крок обумовлений бажанням бути поділом трудових мас України, які його недолюбливали. У справді, виконуючи умови Коломацьких статей, що були успіхом Москви, Мазепа не мав популярності в народі. Але ж треба завважити, що Крупицька волость для Мазепи — це плацдарм для колонізації і приєднання в майбутньому до України тих прикордонних територій Російської держави, що були відірвані від Чернігово-Сіверщини. І згодом бачимо, як володіння Мазепи в Росії розширюються завдяки «пожалуванням», «окуплі», «заїмці». У сусідніх з Україною Путивльському, Рильському та Сівському повітах до його маєтностей належать 49 сіл, селищ і слобід, у яких налічується 5136 дворів з 17557 селянами, а також 968 дворів так званих «вольних черкас», кілька десятків млинів, гуралень, броварень тощо.

До речі, і його племінник Іван Обидовський мав маєтки в Рильському й Козельському повітах, а згодом і на Слобожанщині.

На наш погляд, це був інший підхід до вирішення проблеми поширення гетьманської влади на Слобідську Україну, територію якої, як

відданих районів Росії, освоювали українські переселенці, головним чином козацтво. Мазепа за порученням гетьмана Самойловича займався цим питанням, ще у 1680—1681 роках. Але царський уряд ні тоді, ні пізніше на такі переселення згоди не давав.

Між іншим, про наміри Мазепи об'єднати українські землі в одній державі, поширити її територію до етнічних кордонів добре знав Петро І. У липні 1709 року в своїй промові під Полтавою він сказав, що Мазепа «має бути великим князем і повинен мати під своєю владою козаків донських, запорозьких і Волинь, і всі козацькі роди, що по цій стороні Волги».

Але широким масам ці плани гетьмана не були відомі. У народі Мазепа популярності не дістав. За словами М. Грушевського, його вважали на Україні за гетьмана панського, старшинського і вірного прислужника московського уряду, пильного виконавця царських велінь, що «так важко упадали на Україну».

Невдоволення промосковською політикою Мазепи докотилося і до Запорожжя, де говорили, що його душа в Москві, а на Україні лише її тінь. Козацький канцелярист Петро Іваненко (Петрик), котрий утік на Січ, почав збурювати низовців до антицарського виступу, обіцяючи з допомогою кримської орди визволити Україну. Бо, писав він, «дивно московским царям, которіє не через меч нас обняли, але доброволне для віри христіанское продкове наши им поддалися; до того, звавши наш край Чигиринский на Заднепровскую сторону, обсадилися нашими людми от всех сторон неприятельских, и откол колвек неприятеле войною прийдут, то наши города и села поपालивши и людей с потребу набравши, назад поворочают, а Москва вся завше за нашими людми, як за степною, знайдуєт в целости; и тым всем не контентуючися, старает всех нас починити своими холопами и невольниками, для того первей наших гетманов, Многогрешного и Поповича (Самойловича — В. С.), которис за нами стояли, забрали зовсем в неволю, а потом и нас всех хотели загорнути у вечное свое-подданство».

Згодом Петрик таки підготував і підписав договір з кримським ханом, заявляючи, що до цього

має причетність і сам Мазепа. Гетьман привселюдно спростовував це, хоча й багато істориків починаючи з козацького літописця Самійла Величка, схилиються до того, що участь гетьмана в цій справі можлива.

Статтею першою договору запорозького кошового писаря Петра Іваненка з кримським ханом передбачалося, що «княжество Киевское и Черниговское со всем Войскомъ Запорожскимъ и на родомъ Малоросійскимъ имеесть быть выделною при всяких своихъ волностяхъ». Однак уже наступним пунктом зазначеної умови, де сказано, хто буде гарантом її здійснення, підкреслюється, що з українського боку саме «Войско Запорожское і Городовое и всего Малоросійского княжества» і «Государство Крымское, Белгородъ со всеми принадлежностями от поляковъ и от Москвитин и от всехъ неприятелей всегда иметь и повинны будутъ оборонять».

Цікавий момент: договір, визначаючи умови подання допомоги кожній зі сторін, суб'єктом угоди ставить у першу чергу українське військо, а не «Малоросійское Княжество»: «Ни Государство Крымское Войску Запорожскому, ни Войско Запорожское ордамъ никакой платы чинить не имееютъ». Щодо використання природних угідь Подніпров'я, договір також покладає відповідальність на українське козацьке військо, підкреслюючи: все буде вирішуватися «за ведомамъ Войска Запорожского и Государства Крымского».

Ставлячи завдання, «ныне на первойъ часть для отобрания отъ Московской власти Малоросійской Украины», договір Петрика з Кримом передбачав, що «когда дасть Господь Богъ всемогущи Войску Запорожскому испод ига московскаго выбитца, тогда имееютъ быти два полка Ахтырской и Сумской со всеми принадлежностями своими под владениемъ Государства Малоросійскаго оставать, а Ханковской (очевидно, Харківський — В. С.) и Рыбинской (Острогожський — В. С.) два полка со всеми принадлежностями переведены на Чигириньскую Днепра сторону, а места оныя і села имееютъ быть пусты». Така умова викликалася тим, що за допомогу у визволенні «іспод москов-

кой власти» Військо Запорозьке відкрис «муравскіе шляхи».

І коли Петрик (проголошений уже гетьманом) прибув на Полтавщину разом з татарами, які заходили до грабежів і насильства, населення, як і козацтво, не підтримало його. Мазепа намагався відхреститися від новоявленого гетьмана, мобілізував проти нього чотири полки. Таким чином планам Петрика було покладено край.

Другим «опонентом» гетьмана стає фасівський полковник Семен Палій. Він ще у 1688 році пропонував Мазепі об'єднати Правобережну Лівобережну Україну. Та царський уряд не дав угоди на прийняття «Паліївщини» — майже вся Правобережна Наддніпрянина, від Полісся до Дикого Поля, на цей час була в його руках. Палію було запропоновано перейти на Лівобережжя. Однак він категорично відмовився, пояснюючи це своїм обов'язком перед православним населенням Правобережної України захищати його від натисків поляків. З іншого боку, спільні походи у 1690—1694 роках правобережних і лівобережних козаків проти турецько-татарських ординців у пониззя Дніпра сприяли ідеї об'єднання українських земель. Проте російський уряд намагався загальмувати цей процес, побоюючись загострення відносин з Польщею.

Необхідно визнати й те, що Мазепа також дуже обережно діяв у цьому напрямі, усвідомлюючи, що об'єднання Правобережної і Лівобережної України поставить питання про збереження єдиного гетьмана. Обставини могли скластися не на користь його, оскільки він хотів перетворити Україну у стану державу, спираючись при цьому на привілейовану старшину. Зрештою лівобережний гетьман бачив себе на чолі абсолютистської монархії, на зразок західноєвропейських.

Зовсім інший план мав гетьман Правобережної України Палій. Він прагнув здійснити його за допомогою широких народних мас, зокрема лівобережного селянства, яке швидко заселяло ще недавно спустошені території правобережних козацьких полків.

Треба враховувати й настрій Запорозьжя, яке з

огляду на соціальну політику Мазепи постійно перебувало в опозиції до останнього, підтримуючи Палія. Зокрема, 1693 року низовці заявляють: «Як буде Палій гетьманом, то зможе управити з усією начальною старшиною... і буде при ньому як було за Хмельницького». Це, до речі, розуміли і польські державні діячі. Так, 1701 року коронний гетьман Потоцький застерігав шляхту, що Палій «намагається йти слідами Хмельницького, що він запалив смолоскип хлопської війни».

Але політичні обставини, підкреслює Н. Полонська-Василенко, змінилися не на користь Палія. Коли 1699 року було підписано Кайгородський договір, Поділля повернулося до польської влади. Потім було поновлено право володіння землями, і польська шляхта почала висуватися не тільки на Поділля, а й на Брацлавщину та південну Київщину. Відтепер селяни знову потрапили у панське ярмо, а козацтво постановою польського сейму оголошувалося розпущеним.

Однак, коли польські посли прибули до резиденції Палія у Фастові, він категорично відмовився виконати цей наказ, заявивши: «Оселевся у вільній Україні, і Речі Посполитій нема ніякого діла до цього краю. Тільки справжній козак і вождь козацького народу, має право порядкувати тут».

Шляхта спробувала у вересні 1700 року штурмом узяти Фастів. Але її чотиритисячне військо підкріплене артилерією, нічого не змогло вдіяти. Успішні дії проти цього наступу додали Палієві сил, і він почав підготовку до всенародної війни проти польських поневолювачів, згуртовуючи навколо себе правобережних козаків, закликаючи на допомогу Лівобережжя і Запорожжя. У 1701 році було розгромлено шляхту під Бердичевом, вона втратила 2000 чоловік. Тоді ж уся Брацлавщина та частина Поділля перейшли в руки козацтва.

Вогонь антифеодальної війни загрозив перекинутися на Лівобережжя, що особливо непокоїло Мазепу. Ясна річ, враховуючи популярність Палія серед українського народу, побоювався за своє становище, через те й поспішав подати допомогу Правобережній Ук

раїні. Тим більше, що царський уряд вимагав від Палія та полковника Самуся, Палієвого соратника, припинення боротьби проти Речі Посполитої. І лише коли повстанці зазнали поразки, Мазепа 1704 року переправився через Дніпро. Невдовзі йому вдалося арештувати Палія, добитися його заслання у Сибір. Так Мазепа позбавився небезпечного претендента на гетьманську булаву всієї України.

Відтепер гетьман сам здійснював керівництво Україною з обох берегів Дніпра, оскільки знепроблена тривалою війною із Швецією Річ Посполита не могла протистояти козацьким полкам. Він зумів переконати Петра I, що саме зараз настав сприятливий момент утримати гетьманське управління на Правобережжі, збільшив тут кількість полків до семи, а нові землі й поселення роздав старшині й монастирям. Саме в цей час у Європі повним ходом розгорялася Північна війна. Шальки терез дедалі більше схилялися на бік шведського короля Карла XII, котрий виношував плани і щодо Росії. Допомогти шведам у цьому збирався опозиціонер польського короля Станіслав Лещинський, який добивався трону.

Україна, як пише Н. Полонська-Василенко, потрапляла поміж двох вогнів, і хто б із противників не переміг, — український народ втрачав свою державність. Немає найменшого сумніву, що в разі перемоги Петра I й польського короля Августа II Україну було б поділено між Польщею і Росією. На випадок успіху Карла XII і Станіслава Лещинського — вся Україна, як союзник Москви, опинилася б під владою Польщі. В обох випадках годі було сподіватися, що вона збереже хоча б автономію. Ситуація складалася трагічно, і виходу з неї, на перший погляд, не було. І в цій ситуації Мазепа та його найближчі соратники зважуються на розрив з російським царизмом, до того ж завчасно — ще до закінчення війни і підписання мирного договору.

Викристалізувалися дві концепції розв'язання цієї проблеми. Перша, що впливає з Гадяцької угоди 1658 року, — створення Великого Князівства Руського на федеративних зв'язках з Річчю Посполитою. Друга — союз з Кримським ханством і Османською Портою, які мали

підтримати боротьбу за створення незалежної української держави.

На думку зарубіжних українознавців, першу концепцію підтримувала передусім козацька старшина північних та центральних полків. Зокрема, до цієї групи належали генеральний обозний Ломиковський, миргородський полковник Д. Апостол, прилуцький — Д. Горленко, лубенський — Д. Зеленський, стародубський — М. Миклашевський. Перші кроки в цьому напрямку зробив у 1703 році Михайло Миклашевський, який мав підтримку серед польських особливо, литовських магнатів, — розпочав переговори з представниками заможних верств Речі Посполитої на засадах Гадяцької унії.

Лінію на орієнтацію на Крим і Туреччину провадили генеральний суддя Василь Кочубей, полтавський полковник Іван Іскра та кошовий отаман Запорозької Січі Кость Гордієнко.

Сам же Мазепа виконував свій план створення незалежного «особого князєнєя». З огляду на це він прийняв 1704 року пропозицію Станіслава Лещинського про переговори через посередництво рідної тітки останнього, княжни Дольської, котра до речі, була добре знайома з Карлом XII.

На початку 1708 року було укладено угоду згідно з якою Україна на правах Великої Князівства мала входити до складу Речі Посполитої під гарантом шведського короля.

Відходячи від декларативних гасел про так званий зрадчий Мазепинський народ, маємо вказати на причини, які штовхнули козацького гетьмана на цей крок. До того ж, не можна вводити тільки до Мазепи: генеральна старшина полковники, значна частина козацтва, що пішли за ним, селянське посіпльство, яке приєдналось до запорожців, — вони кого зрадили, український народ?! Чому вони зважилися на такий крок? Чи заклики Мазепи відіграли свою роль в останні хвилини, чи важке становище, в якому опинилась Україна під гнітом царського самодержавства?

На Україні ще пам'ятали «Березневі статті» зокрема, і щодо козацького війська. А Петро І 17 квітня 1707 року на раді в Жовкві заявив про необхідність реорганізації козацької армії, що мала привести до її ліквідації. Такі спроби з його боку

уже були здійснені в листопаді 1705 року, коли він послав до Пруссії Прилуцький та Київський полки, маючи намір обернути їх у драгунські.

В архіві французького міністерства закордонних справ Ілько Борщак віднайшов документ, який засвідчує, що вже 1703 року Петро І підготував проєкт документу, яким передбачалося «раз і назавжди знищити огнище ворохобників».

Козацьке військо змушене було брати постійну участь у численних походах і важких боях, не тільки не одержуючи за це жодної винагороди, а й зазнаючи всіляких утисків та образ від російських воєначальників. Дійшло до того, що російські солдати стягнули з коня навіть наказного гетьмана Дмитра Горленка і мало не побили його. На Україні московські війська, пише зарубіжний дослідник Л. Р. Левіттер, «своїми грабунками, підпалами, побоями та гвалтуваннями скидалися швидше на карну експедицію, ніж на союзне військо».

Австрійський посол у Москві Отто Плеєр на початку 1706 року повідомляв до Відня, що Мазепа змушений був скаржитися до царя на Меншикова, котрий силою відібрав у козаків коней. Однак безчинства з боку російського командування продовжувалися й далі. І коли гетьман наступного року знову звернув на це увагу Петра І, той змушений був видати наказ своїм полкам, аби Україну проходили «скромно, не чиня никаких обид и разорення малороссийского краю жителям под опасением нашего гнева и казни».

Велике невдоволення викликало в українського населення й те, що його постійно залучали до будівництва північної російської столиці — Петербурга. У неймовірно важких умовах на берегах Нєви працювали щороку тисячі й тисячі українців, значна частина яких через хвороби і каторжну працю навічно злягла у холодні болота. А скільки полягло їх на спорудженні каналів! За підрахунками окремих дослідників, Петро І тільки в останні п'ять років свого життя залучив до різних будівельних робіт 150 тисяч українців; 25 тисяч із яких не повернулися додому...

А починалося все за часів Мазепи. Ця гірка

статистика проходила через його руки. Як йому було сприймати звіти про навечно полеглих чужих землях кращих синів свого народу?

У нашій історичній літературі протягом багатьох десятиліть возносять дифірамби Петру I за створення всеросійського ринку, що, мовляв, розпросторювало можливості і для українського господарства.

Та факти засвідчують інше.

Після приходу Мазепи до влади Україна дедалі більше повертається до звичних для неї торгових операцій із Західною Європою. Вони здійснювалися через балтійські порти, Гданськ та Кенігсберг, сухопутними шляхами через Краків і Бреслау. З України гнали худобу, везли шкіри, віск, тютюн, селітру, горілку, скло, збіжжя тощо.

Широким був і зустрічний потік товарів. Так, в Сілезії поставляли голландські й англійські сукна, біле й пофарбоване полотно, шовкові матерії, різні металеві вироби, срібний і кришталевий посуд, латинські, німецькі та французькі книги. Подібні товари, а також ліки надходили з Кенігсберга, Гданська тощо.

Розвиток промисловості Гетьманщини відбувався такими швидкими темпами, що Мазепа 1700 року навіть спеціально займається проблемою розширення міжнародних зв'язків українського господарства. Саме тоді він затверджує головні сухопутні й водні шляхи: скажімо, із Стара Родуба суходолом на Бихів, Борисів, Мінськ, Раків, Оливу, Верхболово, Кенігсберг; з Чернігова — на Лоїв, Річицю, Слуцьк, Несвіж, Гродно, Августове, Кенігсберг.

Природно, розвиток економічної самостійності Гетьманщини непокоїв російського самодержця, що й обернулося 1701 року виданням указу Петра I, за яким український експорт мав шукати вихід у Європу через... Архангельск. Тобто, прядиво, поташ, юхту, сало та інші товари з Гетьманщини слід було спершу везти через Москву до Білого моря, а вже потім навколо Скандинавії до Англії, Німеччини... Це було не що інше, як перша спроба Петра I зробити українських купців підпомічниками російських.

З іншого боку, всі закордонні товари мали діставатися лише через руки московської торгівлі,

що призводило до подорожчання їх на українському ринку.

Саме це засвідчує, з одного боку, далекоглядність Мазепи, котрий через торговельні зв'язки з Європою та Близьким Сходом прагнув утвердити економічну самостійність і міжнародний престиж України, а з іншого — бажання Петра силоміць відрізати Україну від закордону, зліквідувати її як економічно самостійний суб'єкт і поступово перетворити на звичайну колонію, придаток Росії, звідки остання черпала б сировину, сільськогосподарську й промислову продукцію. Водночас планувалося використовувати Україну як постійний ринок збуту російських виробів, переважно нижчої якості й дорожчих, ніж іноземні.

Таким чином, примусове втягнення у сферу всеросійського ринку українського господарства спричинялося по суті до розорення останнього.

Та Петру I не подобалося не тільки те, що Україна хотіла зміцнити економічні зв'язки з Європою. Він також чинив перешкоди посиленню господарських контактів Лівобережної України з Правобережною та Слобожанщиною, тобто не хотів створення єдиного українського економічного механізму. Монарх, очевидно, розумів, що заходи Мазепи в цьому напрямі — інтеграція економіки України, створення українського капіталу — чи не головна козирна карта у протистоянні натискові російського самодержавства.

Усе це, а також політичне обмеження Гетьманщини призвели до широкого невдоволення політикою царського самодержавства в середовищі козацької старшини, а відтак і до укладення таємних договорів Мазепи із шведським королем Карлом XII та польським — Станіславом Лещинським. Гетьман, за словами М. Покровського, враховуючи, що «Швеція була однією з найвеличніших, якщо не найвеличнішою військовою державою в Європі», вирішує остаточно порвати з російським царем. До такого кроку спонукало відверте невдоволення економічною політикою царя у середовищі козацтва, особливо його старшини.

Масла у вогонь підлило спорудження Печерсь-

кої фортеці в 1706—1707 роках. Генеральний писар Мазепи Пилип Орлик так описує це: «Зачалася робота коло фортифікації печерської, наступили переходи через українські городи до головної армії, то рекрутів, то всяких начальників, і полковники з старшиною часто приходючи до гетьмана з жалями оповідали, що пристави коло тої фортифікаційної роботи козаків палицями по голові б'ють, вуха шнодами обтинають і всяку наругу чинять. Козаки, покинувши доми свої, кошовицю і жнива, зносять тяготу і спеку на службі царського величства, а там великоросійські люди доми їх грабують, розбирають, палять, жінкам і донькам їх чинять насильства, коней, худобу і всяке майно забирають, старшину б'ють смертельним боєм. Два полковники, миргородський (Апостол — В. С.) і прилуцький (Горленко — В. С.), як головніші і від інших до Мазепи сміливіші, так сказали Мазепі: «Очи всіх нас на тя уповають, і не дай Боже на тебе смерти, а як зістанемося в такій неволі, то й кури нас загребуть». А прилуцький то потвердив такими словами: «Як ми за душу Хмельницького завжди Бога молимо, так навпаки ми, і діти наші во вічні роди будемо і душу і кості твої проклинати, коли нас за свого гетьманства в такій неволі зоставиш...»

Старшина, до речі, прямо вже говорить Мазепі, що на його місце зазіхає ненаситний Меншиков, котрий уже випрошував у царя Чернігівське воеводство.

Мазепа змушений був тоді висповідатися перед своєю генеральною старшиною: «Я сам добре знаю, що вони задумують робити зо мною та зо всіма вами: мене хочуть задовольнити гідністю князя Римської імперії, всю старшину використати, наші міста забрати під свою владу, поставити в них своїх начальників та губернаторів...»

Узявши клятву від найближчих старшин, Мазепа відкриває їм свою таємницю про зносини з Польщею і Швецією.

А в цей час розігрується ще одна драма в історії України. Петро I нарешті розпорядився провести розслідування у справі доносів на Мазепу. Донощиків — генерального суддю Василя Кочубея і

полтавського полковника Івана Іскру — привезли до Вітебська. Тут Кочубей письмово підтвердив свій донос, виклавши його у 33-х пунктах. За Євгеном Крамарем, цей документ можна узагальнити й викласти в такій скороченій формі:

1) у 1706 році родичка польського короля Станіслава Лещинського княжна Дольська довго і таємно про щось говорила з Мазепою;

2) гетьман заочно ляв литовського польного гетьмана Огінського за те, що тримається Росії;

3) радів, коли союзник Росії, польський король Август II зрікся трону;

4) у 1707 році радів з приводу різні, яку литовці вчинили російським воякам;

5) Мазепа говорив, що шведський король піде на Москву, щоб там змінити царя, а польський — на Київ, і тоді козакам доведеться об'єднатися з поляками;

6) радів Кочубеєві зачекати з одруженням дочки Мотрі, мовляв, незабаром прийдуть поляки і для неї знайдеться краший жених;

7) сербському єпископу Руфіну нарікав на тяжкі повинності для України;

8) Кочубеєвій дочці Мотрі говорив, що Москва намагається міцно тримати Україну в своїх руках;

9) ректор з Вінниці, Зеленський, перебуваючи в Києві, натякав, що ніхто не знає, де тліє вогонь, але як спалахне, то годі буде гасити;

10) у Києві Мазепа разом з полковниками таємно читав Гадяцьку угоду — якщо не мали б наміру відстати від царя, то не читали б її;

11) у грудні 1707 року пішов поголос, ніби до Батурина приїде цар, щоб забрати (арештувати) Мазепу; гетьман зібрав своїх сердюків і мав намір відстрілюватися;

12) згаданий Зеленський приїжджав до Батурина для таємних переговорів з Мазепою;

13) Мазепа не раз посилав полтавського козака Кондаченка до султана й хана з якимись усними дорученнями;

14) на банкеті в Кочубея напідпитку хвалив гетьманів Виговського і Брюховецького, що відмежувалися від Москви;

15) говорив полковникам, що на турків і татар

надії мало і потрібно починати справу з іншого боку, взявшись за шаблі;

16) обзавівся слугами-поляками, котрих використовує для справ, заборонених царем;

17) порушує царський указ про заборону пускати людей на польський берег Дніпра;

18) усупереч рішенню Коломацької ради Мазепа забороняє українцям одружуватися з росянками і дружити з ними;

19) не турбується про оборонні споруди українських міст, а свою Гончарівку зміцнив хтозна для чого;

20) залякує запорожців, що цар хоче їх викоринити;

21) коли поширилася чулка, що запорожці разом з татарами мають намір іти походом на Слобожанщину, то гетьман схвально поставився до цього;

22) одній особі він говорив, що незабаром татари стануть у пригоді;

23) львівський міщанин Русинович за дорученням польських вельмож вів переговори з Мазепою про перехід на бік Польщі, а Мазепа при цьому запевняв у прихильності до Польщі й нарікав на царя;

24) не дбає про військовий скарб, вважаючи його нібито своїм, бере хабарі й збагачується за рахунок оренд тощо.

Як окремих пункт звинувачення, Кочубей додав текст пісні, яку нібито склав сам Мазепа і яку років десять перед тим дав Кочубеєві архімандрит Никон:

Всі покою щиро прагнуть,
А не в один гуж всі тягнуть.
Той направо, той наліво,
А все браття: то-то диво!

Далі в пісні засуджується прислужництво сусідам, звучить заклик до єдності і збройної боротьби з ворогами:

Самопали набивайте,
Гострих шабель добувайте,
А за віру хочь умріте,
І вольностей бороніте,
Нехай вічно буде слава,
Же чрез шаблю маєм право.

Кочубея й Іскру під час допитів катували. Врешті-решт вони не витримали мук і «зізналися», що донос — особиста помста Мазепі. Цар наказав їх передати гетьману для страти.

Під осінь 1708 року Північна війна наблизилася до кордонів України. Після битви під Лісною, де було розбито шведський обоз, Карл XII вирішив повернути на Україну.

Як доведено зарубіжними істориками, зокрема на основі звіту англійського представника при армії Карла XII капітана Джеймса Джеффрейса, шведський король сам напросився перезимувати на Україні. Це, звичайно, несподівано порушувало плани українського гетьмана, який не хотів допустити, аби воєнні дії точилися на території України, і він у серцях сказав про Карла XII: «Дьявол его сюды несет, все мои интересы превратил; войска великороссійскія за собою внутрь Украйны впровадит на последнюю оной руину и на нашу погибель».

Козацькі полки було розкидано по всіх театрах Північної війни. Ні лівобережні козаки, ні запорожці, як і все населення України, не знали і не були підготовлені до того, на що зважився Мазепа з генеральною старшиною. Це вже загрожувало катастрофою, яка ставала неминучою, оскільки російське військо поспішало на Україну, аби не тільки стати проти шведів, а й узяти під контроль дії гетьмана.

І коли Мазепа дізнався від свого генерального осавула Андрія Войнаровського про випадково підслухану розмову двох офіцерів-іноземців з армії Меншикова, що готується ліквідація старшинського управління, гетьман вирішує остаточно порвати з Петром І. Але, як зазначив і сам Меншиков, Мазепа «сеє учинил не для одной своей особы, но всей ради Украйны».

Це засвідчує і сам Мазепа: «Не для приватной моей пользы, не для вышших гоноров, не для большого обогащения, а ни инных яковых-нибудь прихотей, но для вас всех, под властью и реиментом моим застающих, для жон и детей ваших, для общего добра матки моей отчизны бедной Украйны, всего Войска Запорожского и народа малороссійского, и для подвышения и розширення прав и волностей войсковых хочю тое при помощи

Божой чинити, щоб ви, з жонами и детми, и отчизна з Войском Запорожским, как от Московской, як и от Шведской стороны не погибли».

Англійський посол у Москві Чарлз Вітворт, до речі, добре інформований, висловлював тоді ж серйозні сумніви, що 70-літній, бездітний «багатий гетьман, який мав прерогативи монарха, перейшов на бік Карла XII задля власних мотивів». А от якої думки був німецький полковник у шведській армії Страленберг: «Коли Мазепа довідався, що цар хоче ліквідувати автономію Гетьманщини, то вирішив перейти на шведську сторону, одначе його наміром було зробити цю країну незалежним князівством».

З приводу цього кроку Мазепи німецький історик Отто Гайнц пише: «... було б запереченням самим у собі уважати майже сімдесятилітнього, бездітного гетьмана за безхарактерного авантюриста чи зрадника. Коли б йому залежало на особистих користях, то він не потребував би виставляти себе на небезпеку... Переговори, що їх вів Мазепа з королем Станіславом, мали на меті при допомозі шведського короля звільнення з-під московського ярма».

Пруський посол у Москві Георг фон Кайзерлінг вважав тоді так: «Однак не можна думати, щоб цей чоловік, котрого народ дуже любить і шанує, не мав своїх прихильників, тим більше, що козаки є дуже невдоволені з царського уряду, який жорстоко з ними поводить та часто порушує їхні вольності. Тож треба сподіватися, що якщо не весь народ, то принаймні велика частина його піде за його прикладом».

Ось чому відомий російський історик Олександр Брюкнер у своїй праці про Петра I мав рацію, коли зазначав, що союз Мазепи зі шведським королем «не може бути більше неморальним як союз, що його два роки пізніше заключив молдавський господар Дмитро Кантемир з царем проти султана», і тому політику гетьмана треба уважати як «айн майстерштук», а спробу визволення України з-під панування тодішньої малокультурної московської імперії як «айн героішер акт».

До речі, за Мазепою до Карла XII пішли генеральний обозний Ломиковський, генеральний

суддя Чуйкевич, генеральний писар Орлик, генеральні осавули М. Гамалія та Д. Максимович, генеральний хорунжий І. Сулима, генеральний бунчужний Ф. Миревич, миргородський полковник Д. Апостол, прилуцький — Д. Горленко, лубенський — Д. Зеленський, майбутній корсунський — А. Кандиба, київський — К. Мокиєвський, а також компанійські: Андріяш, Г. Галаган та Ю. Кожуховський і сердюцький — Я. Покотило. Крім цієї старшини, гетьмана супроводжували кілька бунчукових товаришів, канцеляристи, а також частини Миргородського, Прилуцького та Лубенського полків, трьох компанійських та одного сердюцького, закін запорожців. Загальна кількість, на думку дослідників, не перевищувала 4000—5000 чоловік.

Переправившись через Десну, Мазепа звернувся до свого війська, вперше відкриваючись перед Україною:

— Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли ми не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути. Воюючи між собою монархи, що зблизили театр війни до границь наших, до того розлючені один на одного, що підвладні їм народи терплять уже і ще перетерплять безодню лиха незмірного, а ми між ними є точка, або ціль всього нещастя. Обидва вони, через свавільство своє і привласнення необмеженої влади, подобляться найстрашнішим деспотам, яких вся Азія і Африка навряд чи коли породжували. І тому подоланий з них і повалений зруйнує собою і державу свою і оберне її внівець. Жереб держав тих визначила наперед доля рішитися в нашій отчизні і на очах наших, і нам, бачивши загрозу тую, що збралася над головами нашими, як не помислити й не подумати про себе самих?

Мій розсуд, чужий усім пристрастям і шкідливим для душі замірам, є такий: коли король шведський, завше переможний, якого вся Європа поважає і боїться, подолає царя російського і зруйнує царство його, то ми з волі переможця неминуче причислені будемо до Польщі і віддані в рабство полякам і на волю його наставника та улюбленця короля Лещинського, і вже тут нема й не буде місця договорам про наші

права та привілеї, та й попередні на тее договори і трактати самі собою скасуються, бо ми, натурально, пораховані будемо як завоювані, або зброєю підкорені, отже, будемо раби неключимі, і доля наша остатня буде гірша за першу, якої предки наші від поляків зазнали з таким горем, що сама згадка про неї жах наганяє.

А як допустити царя російського вийти переможцем, то вже лиха година прийде до нас од самого царя того; бо ви бачите, що хоч він походить од коліна, вибраного народом з дворянства свого, але, прибравши собі владу необмежну, карає народ той своєвільно, і не тільки свобода та добро народне, але й саме життя його підбити єдиній волі та забаганці царській. Бачили ви і наслідки деспотизму того, яким він винищив численні родини найбільш варварськими карами за провини, стягнені наклепом та вимушені тиранськими тортурами, що їх ніякий народ стерпіти і перестерпіти не годен. Початок спільних недуг наших зазнав я на самому собі. Вам бо відомо, що за відмову мою в задумах його, убивчих для нашої отчизни, вибито мене по щокках, як безчесну блудницю. І хто ж тут не признає, що тиран, який образив так ганебно особу, що репрезентує націю, вважає, звичайно, членів її за худобу нетямущу і свій послід? Та й справді за таких їх уважає, коли посланого до нього депутата народного Войнарівського із скаргою на зухвальства та звірства, чинені безустанно народів од військ московських, і з проханням потвердити договірні статті, при відданні Хмельницького уложені, яких він ще не потверджував, а повинен за тими ж договорами потвердити, він прийняв поличниками й тюрмою вислати хотів був на шибеницю, від якої врятувався той лише втечею.

Отже, застається нам, братіє, з видимих зол, які нас спіткали, вибрати менше, щоб нащадки наші, кинуті в рабство нашою неключимістю наріканнями своїми та прокляттями нас не обтяжили. Я нащадків не маю і мати, звичайно не можу, отже, непричетний єсьм в інтересах насліддя, і нічого не шукаю, окрім щастя тому народові, який ушанував мене гетьманською гідністю і з нею довірив мені долю свою. Про

клятий був би я і зовсім безсовісний, якби віддавав вам зле за добре і зрадив його за свої інтереси!

Але час освідчитися вам, що я вибрав для народу свого і самих вас. Довголітній досвід мій у справах політичних і знання інтересів народних відкрили мені очі на нинішнє становище справ міністерських, і як вони зблизилися до нашої отчизни. За першу умілість вважається в таких випадках таїна, неприступна ні для кого, аж доки станеться. Я її довірив одному собі, і вона мене перед вами виправдовує власною своєю важливістю.

Бачився я з обома воюючими королями, шведським і польським, і все вміння своє ужив перед ними, щоб переконати першого про протекцію і милість отчизні нашої од військових напастей та руйнацій у майбутній на неї навалі, а щодо Великоросії, нам єдиновірної і єдиноплемінної, випросив у нього нейтралітет, себто не повинні воювати ми ні з шведами, ані з поляками, ані з великоросіянами, а повинні, зібравшись з військовими силами нашими, стояти в належних місцях і боронити власну отчизну свою, відбиваючи того, хто нападе на неї війною, про що зараз ми повинні оголосити государеві, а бояри його, які не заражені ще німещиною і пам'ятають пролиту безневинно кров своїх родичів, про все тее повідомлені і зо мною згодні. Для всіх же воюючих військ виставляти ми повинні за плату харчі і фураж, в кількості, можливій без власного зuboжіння нашого; а при будучому загальному замиренні всіх воюючих держав рішено поставити країну нашу в той стан держав, в якому вона була з-перед володіння польського, із своїми природними князями та з усіма колишніми правами й привілеями, що вільну націю означають. Поручитися за тее взялися найперші в Європі держави: Франція і Німеччина; і ся остання дуже сильно наполягала на такому положенні нашому ще в днях гетьмана Зиновія Хмельницького, за імператора Фердинанда III, але не справдилося воно через міжусобицю та необдуманість предків наших.

Договори наші про вищесказане уложив я з королем шведським письмовим актом, підписаним

з обох сторін і оголошеним в означених державах. І ми тепер уважати повинні шведів за своїх приятелів, союзників, добродіїв і немов би од Бога посланих, щоб увільнити нас від рабства та зневаги і поновити на найвищому ступені свободи та самостійности. Відомо ж бо, що колись були ми те, що тепер московці: уряд, першість і сама назва Русь од нас до них перейшли. Але ми тепер у них, яко притча во язиціх! Договори сії з Швецією не суть нові і перші ще з нею, але потвержують вони і поновляють попередні договори та союзи, од предків наших з королями шведськими уложені. Бо відомо, що дід і батько нинішнього короля шведського, мавши важливі прислуги од військ наших у війні їх з ливонцями, германцями та Данією, гарантували країну нашу і часто за неї обставали проти поляків, а отому й од гетьмана Хмельницького по злуці вже з Росією, вислано сильний корпус козацький з наказним гетьманом Адамовичем, на підмогу королеві шведському Густавові, і допомагав він йому під час здобування столиць польських, Варшави і Кракова. І так, нинішні договори наші з Швецією суть тільки продовження давніших, в усіх народах уживаних. Та й що ж то за народ, коли за свою користь не дбає і очевидній небезпеці не запобігає? Такий народ неключимістю своєю подобиться, воістину, нетямущим тваринам, од усіх народів зневажаним».

Отже, як сказав Кіндрат Рилєєв:

Пусть гремющей быстрой славой
Разнесет везде молва,
Что мечом в битвах кровавых
Приобрел казак права!..
Смело, дружно за Мазепой,
На мечи и на огонь!

Дізнавшись про все це, Петро І негайно віддає Меншикову наказ: не допустити, аби козацьке військо, що перебувало біля Десни, переправилося за неї і вирушило до шведського табору. Потім він видає укази до Війська Запорозького, митрополита Київського, Галицького і Малої Росії Йоасафа Кроковського, архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Іоанна Максимовича, єпископа Переяславського Захарія Корні

ловича, якими, оголосивши про зраду Мазепи, вимагає поспішати до Глухова для обрання нового гетьмана.

Щоб привернути на свій бік населення України, цар наступного дня звертається до всіх жителів з відозвою, в якій йдеться про те, що Мазепа задумав «Малороссийскую землю поработить по прежнему под владение Полское и церкви Божие и святые монастыри отдать в унию». Крім того, Петро І додає, що «бывший гетман хитростию своею без нашего указа аренды и многие оные поборы наложил на Малороссийский народ, будто на плату войску, в самом деле ради обогащения своего».

А ось іще одне свідчення лицемірства Петра І: «Сей же коварственный неприятель наш (Мазепа — В. С.) хочет в тех же своих прельстительных письмах внушить народу Малороссийскому, будто бы онако прежде права и волности от нас, Великого Государя, ослаблены, и города их от Восвод и Войск наших завладенны, напоминая им, дабы мыслили о своих прежних и старых вольностях; и то может каждый разумной из малороссийского народа признать, что то самая явная ложь... ибо, как сначала Отец наш... по принятию над Высокодержавную свою Царского Величества руку Малороссийского народа, по постановленным актам, оному привилии и вольности позволил и утвердил, тако она и до ныне от нас, Великого государя, им без всякого нарушения и ущерба свято содержаны бывають...» І далі: «... Можем нестыдно рещи, что некоторый народ — под солнцем такими свободами и привилиями и легкостью похвалитися не может, как по нашей Царского Величества (милости) Малороссийский...»

Це, до речі, робилося за порадою Меншикова. Ось що він радив Петру І: «И для того за благо вашей милости советую при таком злом случае надлежит весьма здешний простой народ утвердить всякими обнадеживаниями чрез публичные универсалы, выписав все ево, гетмана, к сему народу озлобления и тягости, и чтоб на ево ни на какие прелести не склонялись, пожелел когда он сие учинил, то не для одной своей особы, но и всей ради Украины. И бес того не пройдет, чтоб каких не было от него здесь прелестных универ-

салов или тайных каких фракций. Прочее то все отдаю в ваше высокоздравое разсуждение».

1 листопада цар звернувся з ультиматумом до військової старшини, яка перейшла з Мазепою до шведів: хто до 1 грудня не повернеться, «но будет против нас служить тем нашим неприятелям, тех объявляем изменников наших и Отчизны нашей. И будут их чины и маестности и пожитки их отобраны и розданы верным за службу их. Також жены и дети их взяты и сосланы будут в ссылку. А кто из них пойманы будут, и те, яко изменники, казнены будут смертию без пощады».

Це, очевидно, вплинуло, бо, за повідомленням англійського посла Чарлза Вітворта з Москви, «козаки, які перейшли з Мазепою, щоденно повертаються назад, так, як це вчинив полковник (Данило Апостол — В. С.) попереднього тижня, вернувшись з 500 кіннотниками, які були для гетьмана особистою охороною, так що біля нього залишився тільки один полк з не більш як 300 козаків, які тільки й чекають нагоди, аби втекти. Кажуть, що шведи, побачивши це, тримають Мазепу та його однодумців під суворим наглядом і навіть поставили сторожу в спальні гетьмана».

10 листопада цар удруге звертається до військової старшини. В друкарні Києво-Печерської лаври у великій кількості розмножуються укази Петра I, адресовані українському народу, — станом на цю дату було вже виготовлено 634 екземпляри. Князь Голіцин 11 листопада пропонує їх послам, наказуючи читати у церквах під час проповідей.

Тим часом Петро I розпорядився стосовно нових каральних акцій. Це за його наказом Меншиков зобов'язаний був вивести всю артилерію з гетьманської столиці Батурина, «строения сжечь». Через три дні цей наказ повторюється. «Батурин... другим за приклад зжечь весь». Багатьох захисників прибивали гвіздками або прив'язували до колод і пускали вниз течією Сейма — до впадіння в Десну, з-за якої мали прийти Карл XII і Мазепа.

За словами Чарлза Вітворта, в Батурині було «зарізано жорстоко 6000 чоловік без огляду на вік і стать».

Така варварська розправа з гетьманською

столицею, звичайно, приголомшила населення України. І першим це катастрофічне становище зрозумів і відчув Мазепа, ось так коротко схарактеризувавши його: «Теперь все пойдет иначе: Украина, уstraшенная судьбою Батурина, будет бояться держаться с нами заодно».

Петро I не тільки видає накази про жорстокі репресії щодо українського війська, яке вчинило опір російським полкам. Він хоче вбити високий моральний дух козацтва, порушити його святині. З цією метою 3 листопада цар доручає князю Григорію Долгорукому, а 4 листопада — Меншикову забрати булаву і знамена Війська Запорозького.

Ось що відповів Меншиков на це: «... У нас есть не токмо одна, но и три булавы, также и бунчог, и между доволным числом всяких знамен — знамя первое, которое всегда перед гетманом важивали; и оные все, крупно с воровскою старшиною, привезу, ис чего надеюсь вашей милости быть довольным».

Будь-що Петро I прагне захопити військову канцелярію Мазепа. І це йому вдається — частину її Меншиков перехоплює у Батурині. Від російського царя надходять також розпорядження про спалення хліба на полях козацької старшини, аби залишити Мазепу без продовольства.

3 листопада Петро I пише Меншикову: «Припало мне на ум, что в Прилуках гетманских единомышленников, которые ныне при нем, многих есть жены и дети. Для чего изволь нарочно послать туды кого-нибудь з драгуны и взять их за караулом».

До Прилук поспішає «для лутчей обороны от неприятелского наступления и изменника Мазепы с войском нашим Великороссийским генерал наш майор князь Григорий Волконский». До Білої Церкви лаштується російський гарнізон. Коменданту цієї фортеці Петро I погрожує: «А естли же кто дерзнет сему нашему великого государя указу учинить непослушание и тех наших Великороссийских людей впустить в замок не поощет, и с теми учинено будет по тому ж, как и в Батурине с сидящими... которые противились, побиты, а заводчикам из них учинена смертная казнь».

Козаків же з цього замку Петро I наказує кня-

зю Голіцину відправити до Києва, а потім «вывесть отгуды пушки и амуницию, и валы, хотя не вовсе, разорить...»

Ця акція, слід визнати, увінчалася успіхом. Ось як описує взяття Білої Церкви Д. М. Голіцин: «Когда я из Батурина прибыл в Киев, уведомился, что в Белой Церкви от Мазепы оставлен призидиум — полк сердюцкой с полковником Бурляем, в котором сказывали 800 человек, и есть ево, Мазепины, некоторые пожитки... чрез способ доброй полковника Бурляя уговорил, и замок белоцерковской и пожитки Мазепины у него приняли. И посажены в замок ис киевского гарнизона 300 человек. А пожитки велел в Киев привести. А оному сердюцкому полковнику с полком велел к Киеву итти. И буду держать в Киеве до указа Государева. А при уговоре оному полковнику за отдачу фортеции обещано дать 100 рублей, сотникам по 40, казакам по 2 рубля. Писал в Нежин и велел Анненкову с полком из Нежина итти в Белую Церковь. А в Нежине оставил 2 полка...»

Особливу увагу звертає Петро I на Гадяч. У цьому зв'язку він наказує Голіцину «проведать о Гадиче, и ежели есть в нем артилерия, то вывезть в Киев, и прочая по рассмотрению учинить, дабы тот проклятой вместо Батурина сей город на гнездо себе не избрал».

З цією метою гадяцького полковника Степана Трощинського, котрий доводився свояком Мазепі, було усунено від урядування, хоч він і не приєднався до гетьмана; частину козаків його полку залишили у Києві.

Но обійдено увагою й самого Мазепи. Його проклято в Глухові духовенством, портрет волочено по вулицях. Особливо старалися догодити ті церковники, які донедавна вихваляли його. Феофан Прокопович, як справедливо зазначає І. Сидорук, перевершив самого царя в паплюженні свого колишнього добродія: «Скверное лицо, мерзкая машкара, струп и стыд твой, Мала-Россия, измена Мазепина. О врага нечаянно го! О изверга матери своея! О Иуды новаго!»

У таких фарбах змальовував вчинок Мазепи й інший виходець з України Стефан Яворський,

проклинаючи його 12 листопада 1708 року в Успенському соборі московського Кремля.

Якщо ми хочемо знати свою історію такою, як вона була насправді, то мусимо позбутися шаблонів сталінських часів. Сталін, до речі, для досягнення своїх цілей багато в чому наслідував методи Петра I і не випадково всіляко підносив його.

Маємо сказати всю правду і про каральні акції самодержця проти мирного українського населення в Лебедині, Ромнах, Глухові...

Французький посол доповідав у Париж: «Московский генерал Меншиков приніс на Україну всі страхиття помсти та війни. Всіх приятелів Мазепи безчесно катовано. Україна залита кров'ю, зруйнована грабунками й виявляє скрізь страшну картину варварства переможців».

І це в той час, коли мирне населення України рішуче піднімалося на боротьбу проти шведських загарбників, мужньо боронило свої села й міста. Так, жителі Веприка, невеликого містечка поблизу Лебедина, понад два місяці стримували навалу ворога, який в результаті втратив тут понад дві тисячі чоловік. Героїчно билися захисники Новгород-Сіверського, Почепа, Мглина, Погара, Опішні, Пирятинна, Стародуба та багатьох інших населених пунктів.

А ось як чинили з козаками, котрі потрапили до російського полону. Кількох запорожців з Петроволочни пущено до Мазепи з обрізаними вухами й носами, в Опішні двох козаків посадили на палі, під Полтавою трьох узяли на колесо, а двох відправили до гетьмана, обтявши їм ліву руку...

Велике невдоволення викликало на Україні зруйнування Січі, розправа над її залогою. Саме це штовхнуло багатьох запорожців виступити проти російського війська, а потім, після розгрому шведської армії під Полтавою, податися за Карлом XII до Туреччини.

До речі, коли Петро I, звинувачуючи Мазепу в зраді, просив запорожців не підтримувати свого гетьмана, то кошовий Кость Гордієнко написав російському цареві великого листа, в якому наводив факти ліквідації самодержавством прав і вольностей Війська Запорозького. Тоді ж Гордієнко писав Мазепі: «Військо Запорозьке і я дякуємо Вашій Ясновельможності за те, що яко

гетьман України Ви взяли до серця те становище, до котрого дійшла Україна, і почали визволяти її від московської влади. Ми певні, що саме з цією метою Ви попрохали допомоги шведського короля, а не для особистої користі, і через це ми вирішили допомогти вам щиро, незважаючи на небезпеку нашого життя, й коритись вашій волі, тож звольте нам наказувати, що маємо робити, щоб досягти бажаної мети».

Запорозьке козацтво з готовністю відгукнулося на заклик Мазепи приєднатися до шведського війська. Ось що писав з цього приводу Кость Гордієнко до Карла XII: «Найясніший, великий король Шведський, наш велце Пане Милостивий! Прибувши до Нас, Атамана Кошового і всего войска запорожского Низового от ясне Вельможного Добродія Нашого Его Милости Пана Гетмана Пан Филип Орлик писар енеральный Войсковий предложил словесно от Вашего Королевского Величества, милостивое слово і высокопочтеннейший совет, яким би способом зломисляющую Москву — общего неприятеля нашего враждебнейшого под Соколкою будущую зносити, ... чи переправу оней поступивши через Ворскло на свою сторону, или на том боку Ворскла баталію з нею учинити. Такое прето одобливши ми словесное од Пана Писаря енерального предложение, а певне відаючи, що тая Москва погребши труп убитих людей своїх под Соколкою рушила на свої слободские місца, минувши Царичанку, о том Вашему Королевскому Пресвітлому Величеству ознаймуем. Он же Пан Писар енеральный войсковий предложил нам Атаманови кошовому і всему Войску Запорозькому од Вашего королевского Пресвітлого Величества премоцнейший указ, жебисмо нашего войска Запорозьского Пресвітлого з тысячу прислали под Полтаву в назначенное время. Тое з охотою учинити по високопочтеннейшом Вашего королевского Величества повелінію готови будучи. На всегда Вашего корольского Пресвітлого Величества найповолнейший слуга — Константин Гордієнко Атаман кошовий Войска Запорозьского Низового з Товариством. З Нового Санджарова. Априля р. 1709».

Тоді ж, під Полтавою, було укладено ук-

раїнсько-шведський договір, в якому, зокрема, зазначено:

«1. Й. К. В. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й. К. В. довірять керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна перебуватиме того війська, котрому Й. К. В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що — як виявиться, належало колись народові українському, передається й задержиться при українському князівстві.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть захищені і вдержані на всім просторі князівства і частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жадним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; до його смерті, яка — треба сподіватися — не наступить ще довго, Стани України захищать всі вольності згідно з своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено щодо герба й титулу князя України. Й. К. В. не змогли ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і Стани України передадуть Й. К. В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч».

Після втечі Мазепи разом з Карлом XII до Бендер Петро I домагався від турецького уряду його видачі. Проте великий візир, якому російський посол у Константинополі граф Толстой пропонував 300 тисяч ефимків за сприяння у цьому, не згодився підмовити султана. За свідченням німецького історика Йоганна Ванделя Барділі,

учасника шведського походу, султан поклявся на корані не видати Петру І Мазепи — «такого чоловіка, що так широко боровся за волю, свободу та права свого народу, що витерпів стільки переслідувань за те, щоб тільки захоронити свій народ від упокорення під московським ярмом, і через те мусив шукати захисту спершу у шведського короля, а тепер у Туреччині».

А невдовзі, підписавши угоду з кримським ханом про право на заснування Січі в пониззі Дніпра, Мазепа помер. Це сталося в ніч з 21 на 22 вересня (ст. ст.) 1709 року. Похований він був спочатку у Варниці поблизу Бендер, а потім у галацькому монастирі святого Юрія поблизу Ясс. Це було зроблено на бажання козацької старшини, котра 26 вересня 1709 року писала до Карла XII: «Боліємо над неславним похороном Ясновельможного гетьмана Мазепи, що ті дорогі тліні останки, геройська душа в яких поповнила весь світ славними вчинками, прийняла марна земля цього простого села (Варниці — В. С.). Тому Військо Запорозьке звертається до св. Королівського маєстату з проханням змоги поховати тліні останки свого гетьмана врочистіше в славішому місті, зокрема, в Яссах у так званому монастирі «Голія».

Однак полковник Герцик перевіз тіло до Галацу. Майор М. Когальніцеан (молдаванин за походженням) описував, що «гетьман Мазепа був похований посередині церкви в склепінчастій гробниці, спорудженій з цеглин, і на якій покладено надгробну плиту з написом й гербами України й Мазепи, між іншим, з одноголовим орлом. Здається, що після пограбування Галацу (1711 року — В. С.) прихильники гетьмана відновили його гріб, бо надгробна плита, хоч тріснута, прикривала до наших днів (мається на увазі 1845 рік — В. С.) гріб посередині церкви, хоча напис був витертий ногами присутніх на богослуженнях Орла України було все-таки видно».

Як писав Степан Руданський:

Не сипали над гетьманом
Пишної могили...
Ніхто її не покаже,
Ніхто не згадає;
Іден чумак, як в Бендерах

Солі набирає
Та почує із волами
Серед того степу,
Мимоволі спогадає
Гетьмана Мазепу...

Гірку долю готував Петро І соратникам Мазепи: прилуцького полковника Дмитра Горленка, генерального писаря Івана Максимовича, братів Ломиковських, Максима Самоїловича, Антона Антоновича — тих представників старшини, котрі, повіривши запевненням про милування і прощення, повернулися з козацькими клейнодами на Україну, заслав до Москви, де доживали вони віку в злиднях. Тих, хто не повернувся, чекала інша кара — арешт рідних. Ось лист матері полковника Федора Мировича до сина в Туреччину: «За твою провину мене забрано в тюрму з усіма дітьми моїми, твоїми братами, і терплю тяжке ув'язнення з усіма дітьми моїми. По тім уяви милосердя наді мною матір'ю та братами твоїми, ухилися від того супротивного боку, а коли того не вчиниш, то без милосердя й жодної милості нас буде скарано на смерть».

Чи не такими методами користувалися сталінські сатрапи з катівень НКВС?

Хто з емігрантів не піддавався на умовляння, тих Петро І викрадав з території чужих держав, попираючи норми міжнародного права. Так, зокрема, було вчинено з генеральним осавулом Андрієм Войнаровським, якого 1716 року схопили в Гамбурзі, а згодом і з полтавським наказним полковником Григорієм Герциком, який жив у Варшаві під чужим прізвиськом. Обидва вони потрапили до катівень Петропавлівської фортеці.

До цього мусимо додати, що й 1721 року козацька старшина в еміграції домагалася через шведського короля, аби російський уряд звільнив Григорія Герцика та його матір, а також повернув із заслання матір полковника Федора Мировича з усією родиною. Російські агенти прагнули «поусією родиною», аби схопити у Вроцлаві Рушити землю і небо», аби схопити у Вроцлаві Мазепу Пилипа Орлика, котрий після смерті Мазепи був обраний гетьманом, також хотіли вивести її з Гамбурга, а за його сина, Григорія, давали золотом вагу його голови...

Чи про таке думали представники українського

народу на Переяславській Раді, одностайно гукаючи: «Волимо під царя східного, православного?»

Чи думали в Переяславі Богдан Хмельницький, усе козацтво, що зродяться в українських степах гіркі слова: «... Заплакали запорожці, гей, та в Туреччину йдучи».

То, може, в наслідках Переяславської Ради, умови якої потоптав російський царизм, слід шукати причини того кроку, на який зважився «всей ради України» восени 1708 року Мазепа?

Нові притиснення чиняться українському народові після введення 1722 року Малоросійської колегії. І коли 1723 року наказний гетьман Павло Полуботок подає Петрові I чолобитну щодо основ української автономізації, то отримує таку відповідь: «Понеже всім известно, что от времени первого Гетмана Богдана Хмельницкого даже до Скоропадского все Гетманы являлись изменниками, и какое бедствие терпело наше государство от того, а найпаче Малая Россия, как еще свежая память есть Мазепы; того ради во избежание в Гетманы зловерного и известного человека сыскать належить, о чем непрестанное старание имеем, а пока оный свидется, определено Правительство, дабы лучшие пользы тому краю чинили, и крепкая дана инструкция, и тако оставки в делах до избрания Гетмана не будет, и для того в сем деле докучати не належить».

Довго не вирішувалося питання про відновлення гетьманства і по смерті Петра I. Таємний радник граф Толстой на засіданні 28 лютого 1726 року обгрунтував так свою незгоду з обранням гетьмана: «Понеже блаженния памяти его им. в. в том намерении гетмана в Украине не учинял и у полков и у старшин власть убавил, дабы Малую Россию к рукам прибрать...»

Завдяки зарубіжним письменникам і мемуаристам, які у своїх творах приділили значну увагу Мазепі, світ знає багато про цю одну з видатних постатей української історії.

Однак, як справедливо зауважував українознавець Іван Боднарук, мусимо визнати, що світ знає ще мало про Мазепу як українського гетьмана. Знають його здебільшого як героя романтичних пригод, як коханця, гарного королівського пажу, пристойного мужчину, що ча-

рував і зводив жінок. Багато пишеться про його кохання до Мотрі Кочубей... Причина цього — намагання окремих істориків, а особливо ж письменників, знайти в постаті і житті Мазепи тільки любовний сценарій для ласунів на «пікантні» романтичні картини.

Називаючи й прозиваючи Мазепу зрадником, зазначав французький дослідник Роже Тиссеран, Росія «до 1917 року, без втоми розпинала на полі ганьби великого гетьмана. Вона прозивала українців «мазепинцями», думаючи їх таким чином образити, вважала їх бунтівниками і бандитами. Але вони сприйняли це ім'я з ентузіазмом, як благородний титул».

І ще довго ім'я Мазепи буде під забороною навіть у тих церквах, які він будував. Там його тільки проклинатимуть.

Як відомо, царський уряд заборонив 1914 року відзначати ювілей Шевченка на території Російської імперії. Доречно нагадати, що найпершим противником святкування ювілею Шевченка на Україні був шовіністичний Всеросійський національний союз, київська рада якого за підписом професора Армашевського надіслала до Міністерства внутрішніх справ, оберпрокурора Синоду, митрополитам Петербурзькому й Київському, а також членам Державної Думи телеграми, що вона «бачить в планованих Шевченківських торжествах головним чином намагання зробити політичний перегляд українсько-мазепинських сил, що змагаються до повного відокремлення східної гілки російського племені під іменем «українського народу» від інших гілок, хочуть довести необхідність створення «української держави» зі своїм окремим гербом і окремими національними кольорами — жовтим і голубим і показати перед лицем усієї Європи, що «українство» є такою силою, з котрою повинні рахуватися навіть при вирішенні міжнародних питань... За існуючими умовами допущення Шевченківських свят у будь-якій формі було б новою помилкою по відношенню до майбутнього єдиної і неділимой Росії».

Це, разом з однозначним тенденційним трактуванням цієї постаті радянською історичною

наукою, сформувало у масовій свідомості досить спрощений образ Мазепи — зрадника-донжуана.

Вимога часу — не аналіз любовних інтриг, а висвітлення біографії воєначальника, дипломата і державного діяча. Лише з цього погляду ми зможемо зрозуміти причини злету козацького сина до вершин слави, його тріумф упродовж двадцяти років біля трону Петра I і трагедію останніх днів.

Подобається комусь чи ні, а історична правда завжди пробиває собі дорогу. Ось чому я глибоко переконаний, що й радянська історична наука змушена буде об'єктивно оцінити постать Івана Мазепи, знявши з нього ярлик зрадника українського народу. Він ним не був!

Література

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.— М., 1981.— Т. 1.

Бантши-Каменский Д. Источники для Малороссийской истории.— М., 1958.— Т. 1.

Богословский М. Петр I. Материалы к биографии.— М., 1948.— Т. 4.

Борщак І. Мазепа.— Львів, 1933.

Борщак І. Вивід прав України // Стара Україна.— 1925.— Част. 1—10.

Борщак І. Коли народився Мазепа? // Діло (Львів).— 1932.— 24 квіт.

Вергун І. Гетьман Іван Мазепа у французькій мистецтві, літературі, енциклопедії, історіографії // Визв. шлях (Лондон).— 1987.— Кн. 12; 1988.— Кн. 1—2.

Воссоединение Украины с Россией: Материалы и документы в 3-х томах.— М., 1954.— Т. 3.

Грушевський М. Ілюстрована історія України.— К., 1990.

Грушевський О. По катастрофі 1708 р. // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.— Львів, 1920.— Т. 78.

Документи Богдана Хмельницького.— К., 1961.

Доманицький В. Націотворча роля гетьмана Мазепи.— Чикаго-Іллінойс, 1960.

Колесса Ф. Матеріали до історії козаччини з рр. 1709—1711, зібрані в Шведським Державним архіві в Штокгольмі // Діло.— 1910.— 10 лют.

Костомаров Н. Мазепа // Укр. істор. журн.— 1988.—

Крин'якевич І. Україна і Росія // Діло.— 1914.— 6 серп.

Килимник С. Від Конотопу до Полтави // Визв. шлях.— 1959.— Кн. 7—8; 1960.— Кн. 12.

Крамар Є. Справа Кочубея й Іскри // Літ. Україна.— 1990.— 16 серп.

Луців В. Мазепа і його співробітники // Визв. шлях.— 1963.— Кн. 6.

Луців В. Гетьман Іван Мазепа // Старожитності.— 1990.— № 1—2.

Мацьків Т. У 300-ліття вибору Івана Мазепа на гетьмана України. 1687—1987 // Визв. шлях.— 1987.— Кн. II.

Мацьків Т. Іван Мазепа — гетьман України // Укр. думка (Лондон).— 1979.— 9 серп.

Мацьків Т. Студія про мазепинців // Укр. історик (Мюнхен — Нью-Йорк — Торонто).— 1983.— № 2—4.

Мацьків Т. Україна у звітах англійського посла з Москви (1705—1710) // Укр. історик.— 1972.— № 3—4.

Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба.— Нью-Йорк — Париж — Торонто, 1960.

Оглоблін О. Українсько-московська угода 1654.— Нью-Йорк — Торонто, 1954.

Олянчин Д. Гетьман Іван Мазепа в освітленні творів Георга Нордберга і Густава Адлерфельда // Християнський голос.— 1960.— Част. 1—5, 7, 10—11, 13.

Письма и бумаги императора Петра Велико-
го.— М., 1948.— Т. 8.

Покровский М. Н. Русская история в кратчайшем очерке.— М., 1920.— Т. I.

Полонська-Василенко Н. Історія України.— Мюнхен, 1983.— Т. 2.

Рибчин І. Динаміка українського козацтва.— Мюнхен, 1970.

Сидорук І. Постаць Мазепа в світовій літературі та в поезії Яра Славутича // Визв. шлях.— 1978.— Кн. 5.

Соловьев С. История государства Российского.— М., 1983.— Т. 12.

Томашівський С. Причинки до історії Мазепинщини.— Львів, 1910.

Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великороссийскую церковную жизнь.— Казань, 1914.

Яковлів А. Договір гетьмана Б. Хмельницького з Москвою 1654 р. // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія.— К., 1927.

Сергійчук В. І.
ISBN 5—7707—2140—5

СЕРГІЙЧУК Володимир Іванович

КОГО ЗРАДИВ ГЕТЬМАН МАЗЕПА

Київ, издатель малое предприятие
«Фотовідеосервіс»
На українском языке

Редактор *О. В. Гутянська*
Технічний редактор *О. І. Корнійчук*
Художник *П. М. Ларіонов*
Коректор *Е. О. Меєрзон*

Здано до набору 04.12.91. Підписано до друку 18.12.91.
Формат 84×90/32. Папір крейдяний. Гарнітура таймс.
Друк офсетний. Умовн. друк арк. 3,15. Умовн. фарбо-відб. 3,23.
Обл.-вид. арк. 3,71. Тираж 10 000 пр. Зам 273. Ціна 3 крб.
Видавець мале підприємство «Фотовідеосервіс».
Надруковано в друкарні «Київська правда».